

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**OLIV TA‘LIM TIZIMI PEDAGOG VA RAHBAR KADRLARINI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISHNI TASHKIL ETISH BOSH ILMIY - METODIK
MARKAZI**

**TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ MARKAZI**

**ANTROPOTSENTRIK TILSHUNOSLIKNING
YO‘NALISHLARI**

moduli uchun

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Malaka oshirish kursi yo‘nalishi:

**O‘zbek tili filologiyasi:
o‘zbek tilshunosligi**

**ALISHER
NAVOIY**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Toshkent – 2023

Modulning o‘quv-uslubiy majmuasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2020-yil 7-dekabrdagi 648-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv dasturi va o‘quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi: **Z.Xolmanova** – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

B. Mengliev - filologiya fanlari doktori, ToshDO‘TAU professori

M. Yo‘ldoshev– filologiya fanlari doktori

S. Normamatov – filologiya fanlari doktori. ToshDO‘TAU

E. Ushenmez – filologiya fanlari doktori, Turkiya Istanbul universiteti professori

Ushbu o‘quv-uslubiy majmua Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

(202__-yil _____dagi __-sonli qarori)

MUNDARIJA

T/r	Bo‘limlar	Sahifa
I.	ISHCHI O‘QUV DASTUR	4
II.	MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI	15
III.	NAZARIY MASHG‘ULOT MAZMUNI	28
IV.	AMALIY MASHG‘ULOT MAZMUNI	59
V.	KEYSLAR BANKI	78
VI.	GLOSSARIY	80
VII.	ADABIYOTLAR RO‘YXATI	93
VIII.	TAQRIZ	97

I. ISHCHI O‘QUV DASTUR

KIRISH

Dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli, 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli, 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli, 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli farmonlari hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-sentabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli, 2020-yil 29-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi atamalar komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 40-sonli qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek, amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni kredit modul tizimi va o‘quv jarayonini tashkil etish, ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan ingliz tili, mutaxassislik fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, o‘quv jarayonini tashkil

etishning zamonaviy uslublari bo‘yicha so‘nggi yutuqlar, pedagogning kreativ kompetentligini rivojlantirish, ta‘lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta‘lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, “blended learning”, “flipped classroom” texnologiyalarini amaliyotga keng qo‘llash bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Qayta tayyorlash va malaka oshirish yo‘nalishining o‘ziga xos xususiyatlari hamda dolzarb masalalaridan kelib chiqqan holda dasturda tinglovchilarning mutaxassislik fanlar doirasidagi bilim, ko‘nikma, malaka hamda kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar takomillashtirilishi mumkin.

“Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari” moduli oliy ta‘lim professor-o‘qituvchilari malakasini oshirish tizimi oldiga davr tomonidan qo‘yilayotgan yangi talablar asosida tuzilgan. Mazkur modul o‘zbek tilshunosligi yo‘nalishi tinglovchilarini bugungi kunda jahonning qator tilshunosliklarida mustaqil ilmiy paradigma sifatida shakllanib ulgurgan, antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari bilan tanishtiradi, tilshunoslikda qo‘lga kiritilgan eng so‘nggi yutuqlar, til hodisalarini inson omili bilan bog‘lab o‘rganish tamoyilining mohiyati, afzalliklari haqida ma‘lumot beradi. Ma‘lumki, o‘zbek tilshunosligining bugungi taraqqiyot bosqichida til tizimi va inson lisoniy faoliyati mexanizmini til egasi bo‘lgan shaxs, uning lisoniy ongi va tafakkuri, ruhiyati; nutqiy vaziyat, ijtimoiy muhit, xalq madaniyati kabi omillar bilan bog‘liqlikda o‘rganishga e‘tibor kuchaymoqda. XX asr so‘ngida tilshunoslik ilmiy paradigmasiga «til shaxsi» kategoriyasining kiritilishi bugungi kunda kognitiv lingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, pragmalingvistika, etnolingvistika kabi inson fenomeni muammolari bilan shug‘ullanuvchi lingvistik yo‘nalishlarning shakllanishiga olib keldi. Tilni o‘rganishga bu jihatdan yondashuv jahon tilshunosligida antropotsentrizm g‘oyalarining keng yoyilishiga turtki berdi. **“Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari”** deb nomlangan mazkur modulda zamonaviy o‘zbek tilshunosligiga kirib kelgan antropotsentrik tilshunoslikning lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika, lingvopersonologiya

yo‘nalishlari, ularning o‘rganish obyekti, tayanch tushunchalari, dolzarb muammolari haqida ma’lumot berish ko‘zda tutiladi.

Modulning maqsad va vazifalari

“**Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari**” modulining **maqsadi** tinglovchilarga antropotsentrik tilshunoslik va uning boshqa paradigmalardan farqi, ushbu paradigmaning shakllanishi, asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha nazariy ma’lumot berish va ularni til hodisalarini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida tadqiq etishga o‘rgatishdan iborat.

“**Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari**” modulining **vazifalari**:

- tinglovchilarga antropotsentrik tilshunoslikning yuzaga kelishi, o‘rganish obyekti, asosiy tushunchalari, yo‘nalishlari haqida ma’lumot berish;
- til va tafakkur, til va madaniyat, til va jamiyat munosabati masalalarini tahlil qilish;
- matni inson omilini hisobga olib tahlil qilish;
- kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, lingvopersonologiya kabi yo‘nalishlari bo‘yicha ma’lumot berish,
- lisoniy va nutqiy hodisalarni antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari tamoyillari asosida tahlil qilishga o‘rgatish.

Modul yuzasidan tinglovchilar bilim, ko‘nikma, malaka va kompetent-liligi darajasiga qo‘yiladigan talablar

“**Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari**” modulini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida **tinglovchi**:

- antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlarini;
- tilni tadqiq etuvchi paradigmalar, ularning tavsifi va qiyosiy tahlili;
- tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishi va mohiyati;
- antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari;
- kognitiv tilshunoslik, uning asosiy tushunchalari;
- lingvokulturologiya, uning asosiy tushunchalari, tadqiqot yo‘llari, bu boradagi izlanishlar;
- sotsiolingvistika, uning tayanch tushunchalari, bu boradagi ilmiy izlanishlar;

- lingvopersonologiya, uning asosiy tushunchalari haqida nazariy *bilimga* ega bo‘lishi kerak;

tinglovchi:

- ilmiy paradigmalarni farqlash;
- ilmiy paradigmalarni farqlash,
- til birliklarining mohiyatini ochishda ulardan unumli foydalana olish,
- til hodisalariga antropotsentrik ilmiy paradigma tamoyillari asosida yondoshish;
- lisoniy va nutqiy birliklarning kognitiv, lingvokulturologik va sotsiolingvistik jihatdan o‘rganish;
- badiiy matndagi “lisoniy shaxs”ni aniqlay olish *ko‘nikmalariga* ega bo‘lishi kerak; **tinglovchi:**
- lisoniy va nutqiy hodisalarni lingvokulturologik, kognitiv, sotsiolingvistik aspektda tahlil qila bilish;
- lisoniy va nutqiy hodisalarni antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida lingvistik tahlil qila bilish;
- lisoniy va nutqiy hodisalarni kognitiv, lingvokulturologik, sotsiolingvistik aspektda tahlil qila bilish;
- badiiy matnni lingvopersonologik tamoyillar asosida tahlil qila olish *malakalarini egallashi zarur.*
- Modulni to‘liq o‘zlashtirish natijasida tinglovchi professor-o‘qituvchilar til birliklarini lingvistik tahlil qilishning an’anaviy va yangicha usullarini farqlash *kompetentligiga* ega bo‘ladilar

Modulni to‘liq o‘zlashtirish natijasida tinglovchi professor-o‘qituvchilar til hodisalarini tilshunoslikning zamonaviy tadqiq usullaridan foydalangan holda o‘rganish; tilga antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida yondashuvning o‘rni va amaliy ahamiyati yuzasidan umumlashma ilmiy xulosalar chiqara bilish *layoqatlariga* ega bo‘ladilar.

Modulni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar

“Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari” moduli ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi. Kursni o‘qitish jarayonida ta’limning zamonaviy metodlari, axborot texnologiyalari qo‘llanilishi nazarda tutilgan:

- ma’ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida taqdimot va elektron-didaktik texnologiyalardan;
- o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlarda texnik vositalardan, test so‘rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, va boshqa interfaol ta’lim usullarini qo‘llash nazarda tutiladi.

Modulning o‘quv rejadagi boshqa modullar bilan

bog‘liqligi va uzviyligi

“Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari” moduli o‘quv rejadagi birinchi blok va mutaxassislik fanlarining barcha sohalarini bilan uzviy bog‘liq va pedagoglarning umumiy va maxsus fanlar bo‘yicha tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Modulning oliy ta’limdagi o‘rni

“Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari” modulini o‘zlashtirish orqali tinglovchilar zamonaviy tilshunoslikning eng so‘nggi yutuqlari va yangi yo‘nalishlaridan xabardor bo‘ladilar, jahon va o‘zbek tilshunosligida til hodisalarini yangicha yondashuv asosida tadqiq etish borasida olib borilayotgan ilg‘or tajribalar bilan tanishadilar, til birliklarini inson omili bilan bog‘liq holda tahlil qilishga doir kasbiy layoqatga ega bo‘ladilar.

Modul bo‘yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Auditoriya o‘quv yuklamasi		
		Jami	Jumladan:	
			Nazariy	Amaliy

1.	Tilni tadqiq etish paradigmalari, ularning tavsifi va qiyosiy tahlili.	2	2	
2.	Til va tafakkur, til va madaniyat, til va jamiyat munosabati masalalari tahlili.	2	2	
3.	Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari.	2		2
4.	Sotsiolingvistika, uning asosiy tushunchalari, bu boradagi ilmiy izlanishlar.	4	2	2
5.	Til siyosati va lisoniy vaziyatlar. O‘zbekistondagi til siyosatini davrlashtirish.	2		2
6.	O‘zbek tilshunosligida antropotsentrik yo‘nalishda bajarilgan ilmiy ishlar tahlili.	2		2
	Jami:	14	6	8

NAZARIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. Tilni tadqiq etish paradigmalari, ularning tavsifi va qiyosiy tahlili. Tilga antropotsentrik yondashuvning mohiyati. Antropotsentrik tilshunoslikning vujudga kelishi, o‘rganish obekti, asosiy tushunchalari. Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari. Tilni tadqiq etish paradigmalari, ularning tavsifi va qiyosiy tahlili. Tilga antropotsentrik yondashuvning mohiyati. Antropotsentrik tilshunoslikning vujudga kelishi, o‘rganish obekti, asosiy tushunchalari. Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari. Til va tafakkur, til va madaniyat, til va jamiyat munosabati masalalari tahlili. Antropotsentrik paradigmanning shakllanishi til egasi – so‘zlovchi shaxs omilini tadqiq etish bilan bog‘liqdir. Tilshunoslikda antropotsentrik burilishning yuzaga kelishi strukturalizmning tilni tadqiq etishning “o‘zida va o‘zi uchun” tamoyilini chetga surib, asosiy e‘tiborini shaxs omiliga qaratdi. Hozirgi vaqtda tilshunoslikning yetakchi paradigmalaridan biri sifatida tan olinayotgan antropotsentrizmning ildizlari V.fon Gumboldt hamda L.Vaysgerberning nazariy

qarashlaridan oziqlandi. Antropotsentrizm so‘zi yunoncha antropos – odam hamda lotincha centrum – markaz ma’nosini bildiruvchi so‘zlar birikuvidan hosil bo‘lgan termini dastlab qadimgi yunon falsafasining “Inson – koinot markazidir” degan g‘oyani ilgari suruvchi qarashiga nisbatan qo‘llangan bo‘lib, bu g‘oya ayniqsa O‘rta asrlarda Yevropada keng tarqaldi. Antropotsentrik paradigma tilni immanent tarzda, ya’ni o‘z egasidan ayro holda tadqiq etishga antipozitivistik qarashlarning yuzaga kelishi natijasida shakllandi.

2-mavzu. Til va tafakkur, til va madaniyat, til va jamiyat munosabati masalalari tahlili. Kognitiv tilshunoslik, uning asosiy tushunchalari. Kognitiv tilshunoslik, uning asosiy tushunchalari. Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari. Konseptual tahlil asoslari. Lingvomadaniyat, uning asosiy tushunchalari, tadqiqot yo‘llari, bu boradagi izlanishlar.

Bugungi kunda lisoniy faoliyat bajaruvchisi bo‘lgan shaxs omilini o‘rganish tilshunoslik sohalari – psixolingvistika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika kabi sohalarda chuqurlashib bormoqda. Ayni vaqtda, tilga antropotsentrik yondashuv ushbu sohalarning eng so‘nggi yutuqlarini o‘zida mujassam etib, mustaqil paradigma sifatidagi maqomini tobora mustahkamlab bormoqda. Ko‘plab tadqiqotchilarning e’tirof etishicha, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya antropotsentrik paradigmaning yetakchi yo‘nalishlari hisoblanadi.

So‘nggi yillarda til va madaniyat masalalarini *lingvokulturologiya* fani atroflicha o‘rganishga kirishdi. Bugungi kunda lingvokulturologiyani muayyan yo‘l bilan saralangan madaniy qadriyatlar majmuyini o‘rganadigan, nutqni yaratish va uni idrok qilishdagi jonli kommunikativ jarayonlarni, lisoniy shaxs tajribasini va milliy mentalitetni tadqiq etadigan, olam manzarasining lisoniy tasvirini tizimli ravishda beradigan, ta’limning bilim olish, tarbiyaviy va intellektual vazifalarining bajarilishini ta’minlaydigan yangi filologik fan sifatida qayd qilish mumkin. Demak, lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasi va o‘zaro ta’sirini va bu jarayonni lisoniy va nolisoniy (madaniy) birliklarning bir butun strukturasi sifatida aks ettiradigan kompleks fandır.

3-mavzu. Sotsiolingvistika, uning asosiy tushunchalari, bu boradagi ilmiy izlanishlar. Lingvopersonologiya, uning asosiy tushunchalari. Badiiy matni antropotsentrik tahlili. Sotsiolingvistikada savodxonlik muammosi. Sotsiolingvistika, uning asosiy tushunchalari, bu boradagi ilmiy izlanishlar. Lingvopersonologiya, uning asosiy tushunchalari. Badiiy matni antropotsentrik tahlili. Sotsiolingvistikada savodxonlik muammosi. Til siyosati va lisoniy vaziyatlar. O‘zbekistondagi til siyosatini davrlashtirish. Sho‘rolar davridagi til siyosati. Mustaqillik davridagi til siyosati. Sotsiolingvistik metodlar. O‘zbek tilshunosligida antropotsentrik yo‘nadishda bajarilgan ilmiy ishlar tahlili. Bu yo‘nalishdagi istqbolli vazifalar.

Bugungi kunda fan sohalari orasidagi chegara ancha nisbiy xarakter kasb etmoqda. Bunday fanlarga sotsiologiya va tilshunoslik fanlarining tutash nuqtasida rivojlanayotgan sotsiolingvistika misol bo‘la oladi. *Sotsiolingvistika* tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo‘lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘liqligini o‘rganadigan sohasidir. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog‘liq bo‘lgan nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, *sotsiolingvistika* tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funktsiya(vazifa)lari, ijtimoiy omillarning tilga bo‘lgan ta’sir mexanizmi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasidir. “Sof” lingvistika lisoniy belgilarni, chunonchi, tovush va uning yozma ifodasini, uning boshqa belgilar bilan o‘zaro munosabatini, vaqt va zamonda o‘zgarishini va h.k. tahlil qilish bilan shug‘ullansa, sotsiolingvistika insonlar mazkur lisoniy belgilarni ularning yoshi, jinsi, ijtimoiy holati, bilimi va madaniyatlilik darajasiga ko‘ra qanday qo‘llashlarini, ya’ni ijtimoiy muhitning ularning nutqiy muomalasiga qanday ta’sir qilishini o‘rganadi.

Lingvistik personologiya XXI asr tilshunosligining yangi yo‘nalishi sifatida shakllanish bosqichidadir. Shu bois mazkur yo‘nalishda o‘rganiladigan *lisoniy*

shaxs muammosini tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslari, tahlil usullarini ishlab chiqish nihoyasiga yetgan deb bo‘lmaydi.

AMALIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari. Konseptual tahlil asoslari. Lingvomadaniyat, uning asosiy tushunchalari, tadqiqot yo‘llari, bu boradagi izlanishlar. Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari haqida ma’lumot. Ilmiy paradigma. Tilshunoslikning asosiy ilmiy paradigmatlari. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va uning tavsifi. Sistem-struktur tilshunoslikning tavsifi. Antropotsentrik tilshunoslikning vujudga kelishi. Antropotsentrik tilshunoslikning mohiyati. Antropotsentrik tilshunoslik va o‘zbek tilshunosligi.

2-mavzu. Sotsiolingvistika, uning asosiy tushunchalari, bu boradagi ilmiy izlanishlar. Lingvopersonologiya, uning asosiy tushunchalari. Badiiy matni antropotsentrik tahlili. Sotsiolingvistikada savodxonlik muammosi. Sotsiolingvistika fani doirasida o‘rganiladigan asosiy masalalar. Zamonaviy fanlar tizimida sotsiolingvistikaning tutgan o‘rni va o‘ziga xosligi. Til sotsiologiyasi va sotsiolingvistikaning bir-biridan farqi. Sotsiolingvistikaning vujudga kelishi va rivojlanishi. Til ontologiyasi. Bilingvizm va uning turlari. Diglosiya. Lisoniy qurilmalar. Tilning funksional tasniflari. Lisoniy vaziyat va uning turlari. Sotsiolingvistikaning asosiy yo‘nalishlari. Sotsiolingvistikaning muhim tarmoqlari. Sotsiolingvistikada savodxonlik muammosi. Til va tafakkur munosabati. Kognitiv tilshunoslikning shakllanishi. Kognitiv tilshunoslikning tayanch tushunchalari. Olamning lisoniy manzarasi. Konsept tushunchasi.

Til va madaniyat tushunchasi. Lingvokulturologiya va uning tadqiqot ob’ekti va predmeti. Muqobilsiz leksika va lakunalar. Mifologiyalashtirilgan til birliklari. Tilning paremiologik fondi. Tilning frazeologik fondi. O‘xshatishlar, stereotiplar, ramzlar. Tilning metaforalari va obrazlari. Tillarning stilistik qatlami. Nutqiy muomala. Nutq etiketi.

3-mavzu. Til siyosati va lisoniy vaziyatlar. O‘zbekistondagi til siyosatini

davrlashtirish. Sho‘rolar davridagi til siyosati. Mustaqillik davridagi til siyosati. Bugungi kunda fan sohalari orasidagi chegara ancha nisbiy xarakter kasb etmoqda. Bunday fanlarga sotsiologiya va tilshunoslik fanlarining tutash nuqtasida rivojlanayotgan sotsiolingvistika misol bo‘la oladi. *Sotsiolingvistika* tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo‘lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘liqligini o‘rganadigan sohasidir. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog‘liq bo‘lgan nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi.

4-mavzu. O‘zbek tilshunosligida antropotsentrik yo‘nalishda bajarilgan ilmiy ishlar tahlili. Sotsiolingvistik metodlar. Bu yo‘nalishdagi istiqbolli vazifalar. Prof. N.Mahmudov esa tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishi haqida mulohaza yuritar ekan, quyidagi fikrlarini bayon qiladi: “Tilning ana shunday ob‘ektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antropotsentrik paradigmada inson asosiy o‘ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Mutaxassislar taniqli rus adibi S.Dovlatovning “inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi” degan hikmatomuz gapini tilga oladilar. V.A.Maslova ta’kidlaganiday, inson aqlini, insonning o‘zidan, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo‘lmaydi”.

O‘QITISH SHAKLLARI

Ushbu modul bo‘yicha quyidagi o‘qitish shakllaridan foydalaniladi:

- masofadan o‘qitish;
- ma’ruzalar, amaliy mashg‘ulotlar (ta’lim texnologiyalarini anglab olish, nazariy bilimlarni amaliyotga qo‘llash);
- suhbatlar orqali tinglovchida muayyan muammoga munosabat bildirish qobiliyatini shakllantirish, undaadabiy ta’limga doir masalani eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish xususiyatini qaror topdirish;
-

**II. MODULNI O‘QITISHDA
FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM
METODLARI**

“SWOT-tahlil” metodi

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S (strength)	- kuchli tomonlari
W (weakness)	- zaif, kuchsiz tomonlari
O (opportunity)	- imkoniyatlari
T (threat)	- to‘siqlar

Namuna: Mumtoz matnlar bo‘yicha struktural tahlil imkoniyatlarini jadvalga tushiring.

S	Mumtoz matnlar bo‘yicha struktural tahlilning kuchli tomonlari.	Maksimal aniqlik bilan har tomonlama xolis xulosa chiqarishi.
W	Mumtoz matnlar bo‘yicha struktural tahlilning kuchsiz tomonlari.	Badiiy matndagi tuyg‘ular tahlilini to‘la amalga oshirib bo‘lmaydi.
O	Mumtoz matnlar bo‘yicha struktural tahlil (ichki) imkoniyatlari.	Shakl va mundarijaning har bir komponentlarini jiddiy mikrotahlildan o‘tkaziladi.
T	To‘siqlar (tashqi).	Struktural poetika bo‘yicha tinglovchilarning nazariy bilimlari yetishmasligi.

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘quvchilarning mustaqil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. “Xulosalash” metodidan ma’ruza mashg‘ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va ko‘chma mashg‘ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

trener-o‘qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlarga ajratadi;

trening maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo‘lgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallari

har bir guruh o‘ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o‘z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo‘yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;

navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o‘z taqdimotlarini o‘tkazadilar. Shundan so‘ng, trener tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlar bilan to‘ldiriladi va mavzu

Badiiy tahlil tizimlari					
Germenevtik tahlil (talqin)		Struktural (tarkibiy) tahlil		Lisoniy tahlil	
afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchilig i
Xulosa:					

“Keys-studi” metodi

“**Keys-stadi**” - inglizcha so‘z bo‘lib, (“case” – aniq vaziyat, hodisa, “stadi” – o‘rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o‘rganish, tahlil qilish asosida o‘qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921-yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o‘rganishda foydalanish tartibida qo‘llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o‘z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot ta‘minoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none"> – yakka tartibdagi audiovizual harakat; – keys bilan tanishish (matnli, audio yoki media shaklda); – axborotni umumlashtirish; – axborot tahlili; – muammolarni aniqlash

2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o‘quv topshirig‘ni belgilash	<ul style="list-style-type: none"> – individual va guruhda ishlash; – muammolarni dolzarblik ierarxiasini aniqlash; – asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o‘quv topshirig‘ining yechimini izlash, hal etish yo‘llarini ishlab chiqish	<ul style="list-style-type: none"> – individual va guruhda ishlash; – muqobil yechim yo‘llarini ishlab chiqish; – har bir yechimning imkoniyatlari va to‘siqlarni tahlil qilish; – muqobil yechimlarni tanlash
4-bosqich: Keys yechimini yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	<ul style="list-style-type: none"> – yakka va guruhda ishlash; – muqobil variantlarni amalda qo‘llash imkoniyatlarini asoslash; – ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; – yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish

Keys. Kichikroq badiiy (she‘riy) matnni tahlil qilish uchun ko‘rsatkich ishlab chiqiladi, mazkur metodning ijobiy va salbiy tomonlari qiyoslanadi va xulosa chiqariladi.

Keysni bajarish bosqichlari va topshiriqlari:

- Keysdagi muammoni keltirib chiqargan asosiy sabablarni belgilang (individual va kichik guruhda).
- Mobil ilovani ishga tushirish uchun bajariladigan ishlar ketma-ketligini belgilang (juftliklardagi ish).

“FSMU” metodi

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o‘zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma’ruza mashg‘ulotlarida, mustahkamlashda, o‘tilgan mavzuni so‘rashda, uyga vazifa berishda hamda amaliy mashg‘ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo‘lgan yakuniy xulosa yoki g‘oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog‘ozlarni tarqatiladi;
- ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhviy tartibda taqdimot qilinadi.

F	- fikringizni bayon eting
S	- fikringizni bayoniga sabab ko‘rsating
M	- ko‘rsatgan sababingizni isbotlab misol keltiring
U	- fikringizni umumlashtiring

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishiga asos bo‘ladi.

Namuna:

Fikr: “Struktural tahlil asosida mavjud matnni mantiqan qismlarga ajratish va uni yig‘ish yotadi”.

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqali tahlil qiling.

“Assesment” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod ta’lim oluvchilarning bilim darajasini baholash, nazorat qilish, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi va amaliy ko‘nikmalarini tekshirishga yo‘naltirilgan. Mazkur texnika orqali ta’lim oluvchilarning bilish faoliyati turli yo‘nalishlar (test, amaliy ko‘nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo‘yicha tashxis qilinadi va baholanadi.

Metodni amalga oshirish tartibi: “Assesment” lardan ma’ruza mashg‘ulotlarida talabalarning yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini o‘rganishda, yangi ma’lumotlarni bayon qilishda, seminar, amaliy mashg‘ulotlarda esa mavzu yoki ma’lumotlarni o‘zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o‘z-o‘zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o‘qituvchining ijodiy yondashuvi hamda o‘quv maqsadlaridan kelib chiqib, assesmentga qo‘shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

Namuna:

Har bir katakdagi to‘g‘ri javob 5 ball yoki 1-5 balgacha baholanishi mumkin.

“Struktura” deganda nimani tushunasiz?

- A. Yunoncha so‘z bo‘lib, tarkib ma‘nosini anglatadi.
- B. Inglizcha so‘z bo‘lib, tahlil ma‘nosini anglatadi.
- C. Yunoncha so‘z bo‘lib, talqin degan ma‘noni anglatadi.
- D. Lotincha so‘z bo‘lib, badiiy asar matnini anglatadi

“Struktural tahlil” qanday tahlil turi?

- A. “Struktural tahlil” badiiy tahlil turi.
- B. “Struktural tahlil” ilmiy tahlil turi.
- C. “Struktural tahlil” tanqidiy tahlil turi.
- D. “Struktural tahlil” badiiy asarni tarkilash orqali tahlil qilishdir.

“Struktural metod”ning lug‘aviy ma‘nosini bilasizmi?

- A. “Struktura – tarkib”, “metod - fan yo‘nalishi” kabi lug‘aviy ma‘noni anglatadi.
- B. “Struktura - tarkib”, “metod – ijod turi” kabi lug‘aviy ma‘noni anglatadi”
- C. “Struktura – tahlil”, “metod - fan yo‘nalishi” kabi lug‘aviy ma‘noni anglatadi.
- D. “Struktura - talqin”, “metod – ilmiy izlanish” kabi lug‘aviy ma‘no beradi.

Badiiy matn ilmiy matndan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?

- A. Badiiy matn obraz yaratish orqali shakllantiriladi, ilmiy matnda tushuncha va atamalar asosida fikr yuritiladi.*
- B. Badiiy matn roman va hikoyalar matni, ilmiy matn esa dissertatsiyadir.*
- C. Badiiy matn ijodiy tasavvur orqali yaratiladi, ilmiy matn ilmiy tafakkur asosiga quriladi.*
- D. Badiiy matn vazn va qofiyaga asoslanadi, ilmimatnda vazn va qofiya bo‘lmaydi*

“Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod talabalar yoki qatnashchilarni mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu buyicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo‘llaniladi. Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg‘ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- o‘quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo‘lgan so‘zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);

- o‘quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo‘llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o‘qituvchi berilgan tushunchalarning to‘g‘ri va to‘liq izohini o‘qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to‘g‘ri javoblar bilan o‘zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o‘z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Namuna:

“Moduldagi tayanch tushunchalar tahlili”

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma’noni anglatadi?	Qo‘shimcha ma’lumot
Badiiy matn	Nobadiiy matndan hissiy-impessiv va nutqning bo‘yoqdorligi va obrazli tafakkur bilan farq qiladi	
Struktura	Tarkib. Badiiy matn tarkibi (qurilishi), uning qismlarga ajratib tahlil qilish	
Badiiy timsol (obraz)	Aniq va shu bilan birga umumlashtirish xarakteriga ega bo‘lgan badiiy manzara yoki siymo yaratish	
Adabiy tur	Matnni ifoda xususiyatiga ko‘ra farqlash	
Adabiy janr	O‘z ifoda shakliga, vazn birliklariga va qofiyalanish tizimiga ega bo‘lgan mustaqil shakliy ifodalanish	
Ritm, Ritmika	Bir maromda takrorlanib turuvchi nutqiy harakat va uni o‘rganuvchi soha	
Uslub	Muallif ijodining yoki badiiy matnning bektakror o‘ziga xosligi	

Izoh: Ikkinchi ustunchaga qatnashchilar tomonidan fikr bildiriladi. Mazkur tushunchalar haqida qo‘shimcha ma’lumot glossariyda keltirilgan.

“Venn diagrammasi” metodi

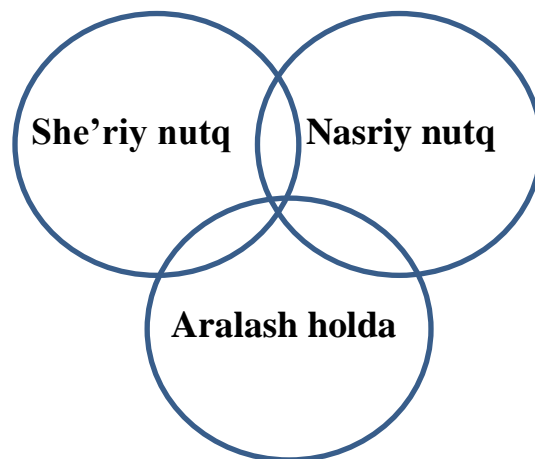
Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orqali o‘qitishni tashkil etish shakli bo‘lib, u ikkita o‘zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavvurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko‘rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladi va ularga ko‘rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o‘ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi;
- navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to‘rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har bir juftlik o‘z tahlili bilan guruh a‘zolarini tanishtiradilar;
- juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko‘rib chiqilayotgan muammo yohud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

Namuna:

Ifoda shakllari bo‘yicha (she‘riy va nasriy nutq).

“Blits-o‘yin” metodi

Metodning maqsadi: tinglovchilarda tezlik, axborotlar tizmini tahlil qilish, rejalashtirish, prognozlash ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat. Mazkur metodni baholash va mustahkamlash maksadida qo‘llash samarali natijalarni beradi.

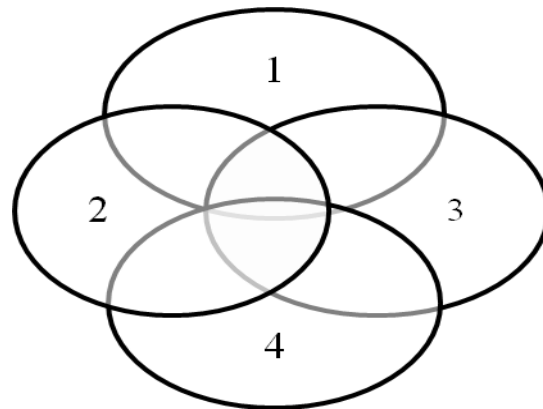
Metodni amalga oshirish bosqichlari:

1. Dastlab ishtirokchilarga belgilangan mavzu yuzasidan tayyorlangan topshiriq, ya’ni tarqatma materiallarni alohida-alohida beriladi va ulardan materialni sinchiklab o‘rganish talab etiladi. Shundan so‘ng, ishtirokchilarga to‘g‘ri javoblar tarqatmadagi “yakka baho” kolonkasiga belgilash kerakligi tushuntiriladi. Bu bosqichda vazifa yakka tartibda bajariladi.
2. Navbatdagi bosqichda trener-o‘qituvchi ishtirokchilarga uch kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiradi va guruh a‘zolarini o‘z fikrlari bilan guruhdoshlarini tanishtirib, bahslashib, bir-biriga ta’sir o‘tkazib, o‘z fikrlariga ishonirish, kelishgan holda bir to‘xtamga kelib, javoblarini “guruh bahosi” bo‘limiga raqamlar bilan belgilab chiqishni topshiradi. Bu vazifa uchun 15 daqiqa vaqt beriladi.
3. Barcha kichik guruhlar o‘z ishlarini tugatgach, to‘g‘ri harakatlar ketma-ketligi trener-o‘qituvchi tomonidan o‘qib eshittiriladi, va o‘quvchilardan bu javoblarni “to‘g‘ri javob” bo‘limiga yozish so‘raladi.
4. “To‘g‘ri javob” bo‘limida berilgan raqamlardan “yakka baho” bo‘limida berilgan raqamlar taqqoslanib, farq bo‘lsa “0”, mos kelsa “1” ball qo‘yish so‘raladi. Shundan so‘ng “yakka xato” bo‘limidagi farqlar yuqoridan pastga qarab qo‘shib chiqilib, umumiy yig‘indi hisoblanadi.
5. Xuddi shu tartibda “to‘g‘ri javob” va “guruh bahosi” o‘rtasidagi farq chiqariladi va ballar “guruh xatosi” bo‘limiga yozib, yuqoridan pastga qarab qo‘shiladi va umumiy yig‘indi keltirib chiqariladi.
6. Trener-o‘qituvchi yakka va guruh xatolarini to‘plangan umumiy yig‘indi bo‘yicha alohida-alohida sharhlab beradi.
7. Ishtirokchilarga olgan baholariga qarab, ularning mavzu bo‘yicha

o‘zlashtirish darajalari aniqlanadi.

Struktural tahlil ketma–ketligini aniqlash. O‘zingizni tekshirib ko‘ring!

Harakatlar mazmuni	Yakka baho	Yakka xato	To‘g‘ri javob	Guruh bahosi	Guruh xatosi
Matnning tashqi strukturasi					
Matnning ichki qurilishi					
Matni o‘z yozuvida o‘qish tajribasi					
Matni o‘z tilida o‘qib tushunish (lug‘at va izoh)					
Matn qismlarining dastlabki talqini					
Qismlarga ajratilib tahlil qilingan matnning mantiqiy butunligi					

Grafik organayzer talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan o‘zaro yaqin nazariy bilim, ma’lumot yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Undan muayyan bo‘lim yoki boblar bo‘yich yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

Uni qo‘llash bosqichlari quyidagilardan iborat:

- 1 • Talabalar ikki guruhga bo‘linadi
- 2 • Yozuv taxtasiga topshiriqni bajarish mohiyatini aks ettiruvchi sxema chiziladi
- 3 • Har bir guruhga o‘zlashtirilayotgan mavzu (bo‘lim, bob) yuzasidan alohida topshiriq beriladi
- 4 • Topshiriqlar bajarilgach, guruh a'zolari orasidan liderlar tanlanadi
- 5 • Liderlar guruh a'zolari tomonidan bildirilgan fikrlarni umumlashtirib, yozuv taxtasida aks etgan diagrammani to‘ldiradi

III. NAZARIY MASHG‘ULOT MAZMUNI

1-MAVZU.

TILNI TADQIQ ETISH PARADIGMALARI, ULARNING TAVSIFI VA QIYOSIY TAHLILI

REJA:

1. *“Paradigma” tushunchasi*
2. *Antroposentrik paradigmaning shakllanishi*
3. *Antroposentrik paradigmaning asosiy yo‘nalishlari*

Tayanch iboralar: *paradigma, ilmiy paradigma, qiyosiy-tarixiy paradigma, sistem-struktur paradigma, antropotsentrik paradigma, lingvistik semantika, til sohibi, immanent, tilning o‘zida.*

“Paradigma” tushunchasi. Ilmiy paradigma (yunoncha “misol, namuna”) fan obyektini, uning muayyan davrda hokim bo‘lgan nazariy tushunchalarini o‘rganishga yo‘naltirilgan va shu asosda fanning turli bo‘limlarida o‘xshash bo‘lgan, o‘zaro bog‘langan muayyan tadqiqot metodikalarining majmuyidir. Ilmiy metodologiya va ilmiy metodlardan farqli o‘laroq, aniq tarixiy xususiyatga va ijtimoiy-madaniy tarqalish chegarasiga ega. Mazkur termin 1962-yilda amerikalik faylasuf va tarixchi T. Kunning mashhur “Ilmiy inqiloblar strukturasi” asarida muomalaga kiritilgan.

T. Kunga ko‘ra paradigma o‘z tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega bo‘lgan, mushtarak ilmiy va falsafiy g‘oyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlar tomonidan qo‘llaniladigan o‘ziga xos metodlar va usullar yig‘indisidir. Masalan, XIX va XX asrlarning paradigmalari qiyoslanilganda, XIX asrni tarixiylik, XX asrni esa strukturalizm belgisi ostida kechganligini ko‘rish mumkin. T. Kun paradigmalarining bunday o‘zgarishini “ilmiy inqilob”, deb ataydi. Binobarin, ilmiy paradigma falsafa, fan, san‘at, adabiyot, ijtimoiy hayot va h.k.ning yetakchi tamoyillari va metodlarini birlashtirgan umummadaniy

paradigmaning bir qismi hisoblanadi. Masalan, strukturalizmning ilmiy paradigmasi pozitivizmning madaniy paradigmasiga kiradi¹.

Ma’lumki, lingvistikada (umuman, ijtimoiy fanlarda) paradigmalarda bir-birini o‘zgartirmaydi, biroq biri boshqasini to‘ldiradi, ayni paytda biri ikkinchisiga e’tibor bermagan holda birga yashaydi. An’anaviy tarzda ilmiy paradigma uch turga ajratiladi: qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va antroposentrik.

Tilshunoslikda ilk ilmiy paradigma qiyosiy-tarixiy paradigma sanaladi. Chunonchi, qiyosiy-tarixiy metod til tadqiqining dastlabki xususiy metodi bo‘lgan.

Sistem-struktur paradigmasida asosiy e’tibor predmetga, narsaga, otga qaratilgani uchun so‘z diqqat markazida bo‘lgan. Hozir ham tilni sistem-struktur paradigma doirasida tadqiq qilish davom etmoqda. Bu paradigma tarafdorlarining soni ham talaygina. Hali ham mazkur paradigma asosida darsliklar, akademik grammatikalar yozilmoqda. Shubhasiz, sistem-struktur paradigma doirasida amalga oshirilgan fundamental tadqiqotlar nafaqat hozirgi, balki kelajakda boshqa paradigmalarda asosida izlanish olib boradigan tilshunoslarga uchun ham qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi.

Antroposentrik paradigmaning shakllanishi. Antroposentrik paradigma bu tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan subyektga o‘zgarishi, yo‘naltirilishi, ya’ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishidir. I. A. Boduen de Kurtene ta’biri bilan aytganda, “til faqat til jamoasini tarkib toptirgan individual miyalarda, ko‘ngillarda va individlarning psixikasida mavjud bo‘ladi”.

Hozirgi vaqtda tilshunoslikning yetakchi paradigmalardan biri sifatida tan olinayotgan antroposentrizmning ildizlari V.fon Gumboldt hamda L.Vaysgerberning nazariy qarashlaridan oziqlandi².

Antroposentrizm so‘zi yunoncha anthropos – odam hamda lotincha centrum - markaz ma’nosini bildiruvchi so‘zlar birikuvidan hosil bo‘lgan³.

¹ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М., 2001. – С. 6.

² Бу ҳақда қаранг: Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – С. 17; Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16; Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение. – М.: Флинта, 2014. – С. 8.

³ <http://ph.ras.ru/elib/0215.html>: Новая философская энциклопедия.

Antropotsentrizm termini dastlab qadimgi yunon falsafasining "Inson - koinot markazidir" degan g‘oyani ilgari suruvchi qarashiga nisbatan qo‘llangan bo‘lib, bu g‘oya ayniqsa O‘rta asrlarda Evropada keng tarqaldi. Prof. Sh.Safarov antropotsentrik paradigmaning yuzaga kelishini quyidagicha izohlaydi: “Sistem-struktur paradigma o‘zidan oldin yuzaga kelgan qiyosiy-tarixiy paradigmaning “atomistik”, ya’ni til hodisalarini alohida-alohida, bir-biridan ajratgan holda tahlil qilinishi natijasida yuzaga kelgan nuqsonlarini bartaraf qilish yo‘lini tutdi. Sistem-struktur yo‘nalishning asosiy samarasi tilning tizimli hodisa ekanligini isbotlashdan iboratdir. Ammo bu ikki paradigmaning umumiy kamchiligi borligi ham ma’lum bo‘ldi: bu yo‘nalishlarda til o‘z egasi – insondan ajralib qoldi. Ushbu nuqsonni yo‘qotish yo‘lidagi urinishlar pragmatik va kognitiv tilshunoslik paradigmalarning yaratilishiga sabab bo‘ldi”⁴.

Prof. N.Mahmudov esa tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishi haqida mulohaza yuritar ekan, quyidagi fikrlarini bayon qiladi: “Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antropotsentrik paradigmadagi inson asosiy o‘ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Mutaxassislar taniqli rus adibi S.Dovlatovning “inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi” degan hikmatomuz gapini tilga oladilar. V.A.Maslova ta’kidlaganiday, inson aqlini insonning o‘zidan, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo‘lmaydi”⁵.

Tilning antroposentrik g‘oyasi zamonaviy tilshunoslikning asosini tashkil qiladi. Bugungi kunda lingvistik tahlilning maqsadi, til tizimlarining turli tavsifini shunchaki aniqlash bilan hisoblasha olmaydi. Til kishilik jamiyatida vujudga kelgan ko‘p qirrali hodisa: u sistema va antisistema, faoliyat hamda ushbu faoliyatning mahsuli, ruh va moddiyat va h.k. Yu. S. Stepanov tilning murakkab mohiyatini yoritish uchun uni bir necha obrazlar ko‘rinishida taqdim etgan bo‘lsa-da, ulardan hech biri tilning barcha qirralarini to‘liq ochib berolmaydi: 1) til

⁴ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2008. – Б. 35.

⁵ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 6-7.

individning tilidir; 2) til - til oilalari a‘zosi; 3) til – struktura; 4) til – tizim; 5) til – tur va xususiyat; 6) til – kompyuter; 7) til – fikrlar makoni va “ruhning uyi” (M. Xaydegger), ya‘ni til insonning murakkab kognitiv faoliyatidir. XX asrning oxiriga kelib bularga yana bir ta‘rif qo‘shildi: til – madaniyat mahsuli, uning muhim tarkibiy qismi, yashashining sharti, madaniy kodlarning shakllanish omilidir.

Antroposentrik paradigmaning asosiy yo‘nalishlari. Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o‘zini bilish, o‘zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Masalan, hech qanday mavhum nazariya nima uchun olov hissi haqida o‘ylaganda *sevgi olovi, yurak otashi, iliq do‘stlik* va h.k. haqida gapirilishini izohlay olmaydi. Barcha narsalarning o‘z o‘lchovida anglash insonga uning ongida narsalarning antroposentrik tartibini ijod qilish huquqini beradi. Uni maishiy emas, balki ilmiy darajada tadqiq qilish mumkin bo‘ladi. Insonning miyasida, ongida mavjud bo‘lgan bu tartib uning ma‘naviyatini, qadriyatlarini va xatti-harakati motivlarini belgilaydi. Bularning barchasini inson nutqini, xususan, uning eng ko‘p qo‘llaydigan ifodalarini tadqiq qilish orqali tushunish mumkin.

Tilshunoslikda antroposentrik tilshunoslik (yoki antroposentrik paradigma; neolingvistika) sohasining shakllanishi til egasi – so‘zlovchi shaxs omilining tadqiq etish bilan bog‘liqdir. “Tilshunoslikda antroposentrik burilishning yuzaga kelishi shu bilan izohlanadiki, tadqiqotchilarning diqqati “til qanday qurilgan” degan masaladan “til qay tarzda amal qiladi” degan masalaga ko‘chdi... Tilning qay tarzda amal qilishini tadqiq etish uchun esa tilni uning egasi bo‘lgan shaxs omili nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish kerak bo‘ladi”⁶.

Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o‘rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalolingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi.

Ayrim tilshunoslarning fikricha, antroposentrik paradigma o‘tgan asrda

⁶ Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // <http://www.Nbuiv.Cov.ua/portal/Sog-Gum/Is 2008-17/dorofeev/pdf>.

strukturalizm muvaffaqiyatlari natijasi sifatida yuzaga kelgan “o‘zida va o‘zi uchun” tamoyilini butunlay chetga surib qo‘ydi⁷. Bunda asosiy e‘tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya’ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratildi.

Ilmiy paradigmaga “til egasi” kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda, shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyat kabi tushunchalarning yanada faollashuvini taqozo etadi⁸.

Keyingi yillarda, xususan, XXI asr boshlaridan til tizimini lingvokulturologik, pragmatik, sotsiolingvistik, kognitiv va psixolingvistik tamoyillar asosida tadqiq etish tendensiyasi kuchaydi. Tilga faqat semantik-sintaktik jihatdan bog‘langan gaplar yig‘indisi sifatida emas, balki ijtimoiy qimmatga ega bo‘lgan muloqot shakli, o‘zida muayyan til sohiblarining bilimlarini, lisoniy tafakkurini, milliy psixologiyasi va mentalitetini aks ettiruvchi mental qurilma sifatida qarala boshlandi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o‘zbek tili tizimi ham dunyo tilshunosligida yetakchi paradigmalardan biri hisoblangan antropotsentrizm asosida tadqiq etilishi lozim. Bu o‘zbek tilshunosligi rivojini yanada yuqori pog‘onaga ko‘tarishi bilan birga tilimizning jamiyat, madaniyat, milliy mentalitet va ruhiyat bilan uzviylikini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Ilmiy paradigmaga ta’rif bering.
2. Ilmiy paradigma qachon va kim tomonidan muomalaga kiritilgan?
3. Tilshunoslikda qanday paradigmalardan mavjud?
4. Antropotsentrik paradigmaning boshqa paradigmalardan farqi nima?
5. Antropotsentrik paradigma asosida tilshunoslikda qanday yo‘nalishlar shakllandi?

⁷ Қаранг: Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: Становление антропологической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64.

⁸ Седов К.Ф. Дискурс и личность. –С.5.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. – 24 б.
2. Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 35-39.
3. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
4. Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида *АЁЛ* концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2012. – 24 б.
5. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2008. – 159 б.
6. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (Перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. – М., 1990. – С 387-415.
7. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-220.
8. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – №3. – Б. 19-24.
9. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 3-8.
10. Нишанов В.К. Феномен понимания: когнитивный анализ. – Фрунзе: Илим, 1990. – 228 с.
11. Нурмонов А. Имманентликдан когнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2009. – № 6. – Б. 104-107.

12. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – 24 с.
13. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.
14. Курбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.
15. Худойберганова Д. Ўзбек тилида матннинг антропоцентрик тадқиқи (матн яратилиши ва мазмуний идроки мисолида): Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2015. – Б. 109.

2-MAVZU.

TIL VA TAFAKKUR, TIL VA MADANIYAT, TIL VA JAMIYAT MUNOSABATI MASALALARI TAHLILI

REJA:

1. *Anrtoposentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari*
2. *Kognitiv tilshunoslik*
3. *Lingvokulturologiya*

Tayanch iboralar: *Kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmatik tilshunoslik, lingvokulturologiya, pragmalingvistika, neyrolingvistika, etnolingvistika, konsept, kognitiv metaforalar, diskurs, lingvomadaniy birliklar.*

Anrtoposentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari. Tilshunoslikda til tizimini antropotsentrik nuqtayi nazardan o‘rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmatik tilshunoslik, lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda namoyon bo‘lgan. Antropotsentrik paradigma asosida yaratilgan ishlarda til tizimi shaxs omili bilan bog‘liqlikda tadqiq etilgan. O‘zbek tilshunoslarining lingvistik semantika, pragmatika, kognitiv

tilshunoslikka oid tadqiqotlar o‘zida antropotsentrik yo‘nalish tendensiyalarini namoyon qilsa-da, bu boradagi tadqiqotlar hali etarli emas. Hozirgi vaqtda antropotsentrik paradigmaning yetakchi yo‘nalishlari sifatida quyidagilar e‘tirof etiladi: kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmatik tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvopersonologiya, pragmalingvistika, sotsiolingvistika, neyrolingvistika, etnolingvistika.

Antropotsentrik paradigmaning yetakchi yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan kognitiv tilshunoslik tilni umumiy kognitiv mexanizm sifatida o‘rganuvchi sohadir. V.Z.Demyankov fikriga ko‘ra, unda til strukturalarining axborotni qayta ishlashdagi roli nutq yaratilishi va idrok etilishi nuqtayi nazaridan o‘rganiladi. Bunda nutq yaratuvchi va uni idrok etuvchi subyektlar – so‘zlovchi va tinglovchiga axborotni qayta ishlovchi tizim sifatida qaraladi. Axborotning verbal bosqichga o‘tishida mental tuzilma bo‘lgan konsept muhim o‘rinni egallaydi. Mazkur termin tilshunoslikda o‘tgan asrning 80-yillarigacha tushuncha so‘ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo‘lsa, uning hozirgi vaqtdagi izohi kengroq ma‘no kasb etganini ko‘rish mumkin.

Rus tilshunosi L.V.Adonina konsept terminiga bag‘ishlangan maqolasida bu terminning taniqli tilshunoslar tomonidan qayd etilgan 12 ta ta‘rifini keltiradi. Shuningdek, uning ma‘lumotiga ko‘ra, konsept termini o‘n nuqtayi nazardan tasnif qilingan. Masalan, konsept standartlashishiga ko‘ra universal, etnik, guruhga oid va shaxsiy konseptlarga; qo‘llanishiga ko‘ra ilmiy, badiiy, maishiy konseptlarga; ifodalanishiga ko‘ra leksik-frazeologik, grammatik, sintaktik va matniy konseptlarga bo‘linadi va h.k.

Konsept termini borasidagi fikrlar o‘zbek tilshunoslari N.Mahmudov, Sh.Safarov hamda A.E.Mamatov tomonidan batafsil izohlangan. Shu boisdan biz bu haqda o‘z qarashlarimiz bilan cheklanishni ma‘qul hisoblaymiz. Fikrimizcha, konsept ko‘p qirrali va ko‘p qatlamli mental tuzilmadir. Shuningdek, u bir vaqtning o‘zida psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarni namoyon etadi. Zero, konseptning kognitiv va lingvokulturologik tadqiqotlar obykti sifatida tavsiflanayotgani ham shundan dalolat beradi. Shu

sababli konseptning tadqiqotchilar tomonidan subyektiv, ijtimoiy, lingvomadaniy, badiiy konseptlar sifatida tiplashirilganligini⁹ yagona mohiyatga turli jihatlardan yondashuv sifatida baholash mumkin. Zotan, til tizimi yuqoridagi sifatlarni o‘zida jamuljam etgan nihoyatda serqirra hodisalardan biri hisoblanadi.

N.Y.Shvedova konsept tushunchasi ortida ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, o‘z tarixiy ildizlariga ega bo‘lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini qayd etadi¹⁰. Ma’lumki, tilshunoslikda konseptlar, asosan, leksik hamda leksik-frazeologik birliklar orqali ifodalanadi, degan fikr ustun. Keyingi davrlarda esa fanda sintaktik konseptlar haqidagi nazariy qarashlar, shuningdek, ushbu mavzuga bag‘ishlangan tadqiqotlar ham yuzaga keldi¹¹. Ularning aksariyatida sintaktik konsept tipik propozitsiyaga tenglashtiriladi¹².

S.E.Kuzminaning fikriga ko‘ra, sintaktik konsept bu – «predmetlar yig‘indisi va ularning munosabatini aks ettiruvchi tipik vaziyat haqidagi axborot bo‘lib, u gapning struktur sxemasi orqali ifodalanadi hamda tipik propozitsiya (mazmunning strukturlashtirilgan yig‘indisi) orqali namoyon bo‘ladi»¹³.

Bevosita matn va konsept masalasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, aytish mumkinki, matn, xususan, badiiy matn konsept ifodachisi bo‘la oladi. Bunda individual-muallifiy yondashuv ham, shuningdek, milliy mentallik belgilari ham o‘z aksini topishi mumkin.

Ma’lumki, tilshunoslikda badiiy konsept konsept tiplaridan biri sifatida baholanadi. Rus tilshunosi – I.G.Tkachenko konsept haqidagi maqolasida tadqiqotchilar tomonidan badiiy konseptga xos quyidagi belgilar qayd etilganini ta’kidlaydi: 1) mantiq qoidalariga bo‘ysunmaslik; 2) real voqelikka har doim ham mos kelmaslik; 3) potensial obrazga dinamik tarzda yo‘nalganlik; 4) obrazlilik; 5)

⁹ http://rtsu.slavist.t/index.php?option=com_content&view=article&id=149&Itemid=80

¹⁰ Шведова Н.Ю. Русский язык. Избранные работы. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С. 603.

¹¹ Кузьмина С.Е. Понятие «синтаксический концепт» в лингвистических исследованиях / Вестник ЧелГУ. 2012. – № 17. Филология. Искусствоведение. Вып. 66. – С. 87-90.

¹² Қаранг: Кузьмина С.Е. Кўрсатилган мақола.

¹³ Кузьмина С.Е. Кўрсатилган мақола.

estetiklik; 6) individuallik¹⁴.

Yana bir tadqiqotchi – I.A.Tarasovanning fikriga ko‘ra, badiiy konseptni izohlashda ikki yondashuvni kuzatish mumkin: 1) badiiy konsept – individual – muallifiy, psixik hosiladir; 2) badiiy konsept – milliy va adabiy an‘analar hosilasidir¹⁵. Bizningcha esa, badiiy konsept yuqorida qayd etilgan har ikkala xususiyatni o‘zida mujassam etadi. Zero, konseptning o‘zida ushbu belgilar mavjuddir.

O‘tgan asrning so‘nggi choragida kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili bo‘lgan J.Lakoff hamda mashhur faylasuf M.Jonson tomonidan yaratilgan metaforalar to‘g‘risidagi tadqiqot¹⁶ bu boradagi qarashlarning tub burilishiga sabab bo‘ldi. Mazkur tadqiqotchilar kognitiv (konseptual) metaforalar nazariyasiga asos solib, metaforalar faqat til hodisasi bo‘libgina qolmay, inson tafakkurining ham ajralmas qismi ekanligini chuqur yoritib berdilar. J.Lakoff va M.Jonson: «Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o‘z mohiyatiga ko‘ra metaforikdir», – deb ta’kidlagan edilar¹⁷.

Kognitiv tilshunoslik. Kognitiv metaforalar haqidagi nazariyalarga asoslanib, bu hodisaga quyidagicha ta’rif berish mumkin: kognitiv metafora shaxs kognitiv faoliyatiga xos hodisa bo‘lib, bir tushuncha yoki hukm haqidagi bilim strukturalari asosida ikkinchi tushuncha yoki hukmni kategoriyalashtirishdir.

J.Lakoff va M.Jonson tadqiqotida tahlil etilgan *vaqt bu – pul, vaqt bu – cheklangan zaxira, vaqt bu – qimmatbaho buyum* kognitiv metaforalari o‘zbek tilida so‘zlashuvchi nutq egalari tezaurusida ham mavjudligi (Masalan: *Bu ishga ko‘p vaqt sarfladim; Vaqtim tugay deyapti; Behuda ishlar vaqtini o‘g‘irlyadi*) bir qator kognitiv metaforalarning kognitiv-semantik universalliya ekanligidan dalolat

¹⁴ Ткаченко И.Г. Подходы к трактовке текста и художественного концепта в современной лингвистике // И.Г.Ткаченко, Ю.Г.Мурка // Филологические науки в России за рубежом. Материалы международ.заоч.науч. конф. (г.Санкт-Петербург, февраль 2012 г.) – СПб.: Реноме, 2012. – С. 173-175.

¹⁵ Тарасова И.А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения // Лингвистика. Вестник Нижегородского ун-та. – 2010. – № 4(2). – С. 742-745.

¹⁶ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (Перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С 387-415.

¹⁷ Лакофф Ж., Жонсон М. Кўрсатилган асар. – Б.387.

beradi.

Kognitiv metaforalar implikatsiyani yuzaga keltiruvchi omillardan biri sifatida so‘z, so‘z birikmasi, jumla yoki matnda o‘z «izi»ni qoldiradi. Metafora asosida ma’nosi (mazmuni) ko‘chgan birliklar «kognitiv aysberg»¹⁸ning yuza qismi bo‘lib, uning asosiy qismi bizning lisoniy ongimiz tubida yashirin holda mavjud bo‘ladi.

Tilda shaxs o‘rnini asosiy omillardan biri sifatida talqin etuvchi qarashlar ichida matn yaratilishining kognitiv talqini diqqatga sazovordir. Kognitiv talqinda matn yaratilishiga «muallif – matn – matndan tashqaridagi voqelik» tamoyili asosida yondashilib, matnga bir vaqtning o‘zida bir necha nuqtayi nazar bilan qarash fikri ilgari suriladi¹⁹. Jumladan: so‘zlovchi maqsadining ifodasi bo‘lgan matn, nutq yaratilishi mahsuli bo‘lgan matn, tushunish obyekti bo‘lgan matn, tushunish mahsuli bo‘lgan matn²⁰.

Matn yaratilishining kognitiv talqiniga binoan, matn mental tuzilmaning tilga transformatsiyasidir. Ushbu talqinga ko‘ra, botiniy nutqdagi bo‘lajak matnga ketma-ket joylashuvchi propozitsiyalar yig‘indisi sifatida emas, balki butundan qismlarga qarab harakatlanuvchi yaxlit shakl sifatida qaraladi. Ma’lumki, tilshunoslikda matnning tashqi (leksik-grammatik) va ichki (semantik) tuzilishga ega ekanligi e’tirof etiladi²¹. Matnning ichki tuzilishi o‘zida semantik konsentrat, yadroviy mazmuni namoyon etadi. Kognitiv tilshunosning vazifasi ana shu mazmunga kognitiv asos bo‘lgan mental tuzilmalarni aniqlashdan iboratdir. Tadqiqotchilar tomonidan «fanlar federatsiyasi»²² deb ta’riflangan kognitiv tilshunoslik uchun eng muhim vazifa tafakkur birligi bo‘lgan konseptning tilda (aniqrog‘i, nutqda) aks etishini ta’minlovchi tuzilmalar, harakatlar, qoidalarni

¹⁸ Каранг: Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – Москва, 1994. – № 4. – С. 22.

¹⁹ Комарова Л.И. Современные подходы к изучению художественного текста // Аналитика культурологии. Электронное научное издание. ISSN, 1990. – 4045.

²⁰ Чувакин А.А. Теория текста: объект и предмет исследования // Критика и семиотика. Вып. 7. – М., 2004. – С.88-90.

²¹ Каранг: Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М., 2004. – С. 45.

²² Демьянков В.З. Курсатилган мақола. – Б. 17-33.

aniqlashdir»²³. Konseptning lisoniy voqelanishini ta'minlovchi bunday tuzilmalar kognitiv tilshunoslikda freym, skript, ssenariy, propozitsiya, vaziyat modeli, obraz, sxema, ramz kabi nomlar ostida o'rganib kelinmoqda. Ana shunday mental tuzilmalardan biri lingvistik geshtalt hisoblanadi. *Geshtalt* nemischa so'z bo'lib, «obraz, struktura, yaxlit shakl» ma'nolarini anglatadi²⁴. Ilmiy adabiyotlarda geshtaltga biror obyektning qismlar yig'indisi sifatida emas, balki yaxlit holda idrok etish jarayoni deb ta'rif beriladi²⁵. Sh.Safarov geshtaltning kognitiv tilshunoslikdagi ahamiyati haqida gapirar ekan, uning, ayniqsa, matn tuzilishini o'rganishda muhim ekanini qayd etadi²⁶. Darhaqiqat, muayyan obyektning (shu jumladan matnning ham) yaxlit tuzilma sifatida idrok etish bu obyektning uni tashkil etgan qismlarning oddiy yig'indisi sifatida emas, balki ularning o'zaro munosabatlari sifatida tushunish va tasavvur etishga olib keladi. Bu esa real voqelikka oid biror predmetning ichki tuzilishi va mohiyatini chuqurroq anglash imkonini yaratadi. Psixologiyaga doir adabiyotlarda geshtalt hodisasini izohlash uchun ko'pincha **daraxt** tushunchasidan foydalaniladi. Bunda daraxtning predmet sifatida idrok etuvchi shaxsning uni qismlar yig'indisi, ya'ni tana, ildiz, shoxlar va barglardan iborat o'simlik sifatida emas, shu qismlarga bo'linuvchi yaxlit jism – daraxt sifatida idrok etishi muhimdir.

Hozirgi vaqtda kognitiv tilshunoslikda keng tarqalgan metodlardan biri freym tahlili hisoblanadi. Lingvokognitologiyaga ko'ra, har qanday matn ma'lum bir freym ifodasidir. Freym nazariyasini yaratgan olimlardan biri M.Minskiy unga shunday ta'rif beradi: «...freym – stereotip vaziyatlarni namoyon qilish usullaridan biri hisoblanib, har qanday freymda ko'pqirrali axborot o'zaro bog'langan bo'ladi»²⁷. Binobarin, freym u yoki bu tipik vaziyatning keng hajmli prototipi bo'lib, matn yaratilishi jarayonida kognitiv kontekst vazifasini bajaradi. Matn yaratilishi tadqiqida kognitiv tuzilmalardan biri bo'lgan geshtalt ham muhim o'rin

²³ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б.27.

²⁴ Ўша ерда. – Б. 47.

²⁵ Каранг: Хрестоматия по истории психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 84–89; Алефиренко Н. Спорные проблемы семантики. – М.: Гнозис, 2005. – С.326; Сафаров Ш. Кўрсатилган китоб. – Б. 47.

²⁶ Сафаров Ш. Кўрсатилган китоб. – Б.47.

²⁷ Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. Вып. XIII – С. 289.

tutadi. Hozirgi tilshunoslikda mavjud bo‘lgan *semantik geshtaltlar* nazariyasi tilning lug‘aviy sathini o‘rganishga tatbiq etilgan²⁸. Geshtalt hodisasini matn bilan bog‘lab o‘rganuvchi tadqiqotlar soni esa juda oz. Vaholanki, har qanday matn yaratilishi «butundan – bo‘lakka» jarayonini aks ettiradi. Prof. Sh.Safarov fikriga ko‘ra, geshtalt va matn yaratilishini uzviylikda tadqiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi²⁹.

Zamonaviy tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan lingvokulturologiya XX asrning so‘nggi choragida shakllana boshladi. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, «lingvokulturologiya» termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘lgan³⁰.

XXI asr boshiga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo‘nalishlardan biriga aylanib ulgurdi. Ko‘plab tadqiqotlarda ta’kidlanganidek, lingvokulturologiyaning predmetini o‘zaro aloqadorlikda bo‘lgan til va madaniyat tashkil etadi³¹. Lingvokulturologiyaning o‘rganish obyekti haqidagi fikrlar borasida bir to‘xtamga kelingan bo‘lsa-da, ayrim munozarali qarashlar ham yo‘q emas. Masalan, V.N.Teliyaning fikriga ko‘ra, lingvokulturologiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o‘rganadi. V.A.Maslova esa bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o‘rganadi, deb hisoblaydi. Shuningdek, V.N.Teliya lingvokulturologiya obyekti umuminsoniy xarakterga ega bo‘lishini ta’kidlasa, V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida o‘rganilishi lozim ekanligini ta’kidlaydi³². Fikrimizcha, bu o‘rinda har ikkala olimning qarashlarini uyg‘unlashtirish lozim, chunki til va madaniyat aloqasi, avvalo, milliy xususiyatni namoyon etadi. Shu bilan birga, tilda ifodalanuvchi ayrim konseptlar borki, ular o‘z mohiyatiga ko‘ra

²⁸ Қаранг: Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 2001. – 263 с.

²⁹ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.

³⁰ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

³¹ Бу ҳақда қаранг: Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16.

³² Бу ҳақда қаранг: Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение. Учеб. пособие. – М.: Флинта, 2011. – 176 с.

umuminsoniy xarakterga ega: *urush, tinchlik, tabiat, orzu-umid, muhabbat, nafrat* kabi.

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan yo‘nalishlardan biri bo‘lib, bu borada ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan. Ularda, asosan, quyidagi masalalar tadqiq etilganini ko‘rish mumkin: 1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda ko‘pincha miflar, xalq og‘zaki ijodiga xos janrlar tili tahlil etilgan; 2) muayyan uslubda yozilgan asarda lingvokulturologik konsept ifodalanishi tadqiqi. Bunda, asosan, badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan; 3) qiyosiy aspektdagi ishlar. Bunda, asosan, rus tilidagi lingvomadaniy birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan; 4) lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan bog‘liq jihatlari. Bunda ijtimoiy fanlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchi va talabalarga lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish usullarini o‘rgatish asosiy maqsad qilib olingan.

Lingvokulturologik yondashuvdagi tadqiqotlar o‘zbek tilshunosligida oxirgi o‘n yilliklarda paydo bo‘la boshladi. Professor N.Mahmudovning «Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...» nomli maqolasida lingvokulturologiya, umuman, antropotsentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur, asosli yoritib berildi. Ushbu maqolani o‘zbek tilshunosligida lingvokulturologiya haqida jiddiy mulohazalar bayon qilingan birinchi asar sifatida baholash mumkin. Maqolada lingvokulturologik nazariyaning shakllanishi uchun xizmat qilgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida asosli mulohazalar aytilgan³³.

Lingvokulturologiya. Lingvokulturologiyaning tadqiq obyektlaridan biri matn hisoblanadi. «Lingvokulturologiya» kitobining muallifi V.A.Maslova bu borada quyidagicha yozadi: «Matn tilshunoslik va madaniyatning haqiqiy kesishuv nuqtasidir. Zero, matn til hodisasi va uning oliy sathi hisoblanadi, shu bilan birga u madaniyat mavjudligining amal qilish shakli hamdir. Lingvokulturologiya esa tilni

³³ Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16.

o‘zida madaniy qadriyatlar tajassumi sifatida tadqiq etadi»³⁴. V.A.Maslova, shuningdek, o‘xshatishlarning matn yartilishidagi o‘rniga ham to‘xtalib, ular matnda struktur-kompozitsion vazifani bajarishi va matn kogerentligini ta‘minlovchi vosita maqomida bo‘lishini ta‘kidlaydi³⁵. Uning, xususan, o‘xshatish-matnlar haqidagi fikri ham e‘tiborga molikdir. Kuzatishlar natijasida aytish mumkinki, o‘xshatish va uning qisqargan shakli bo‘lgan metaforalar matnda muhim kognitiv-semantik ahamiyat kasb etishi bilan birga, til sohiblarining milliy-madaniy tafakkuriga xos jihatlarni ham namoyon etuvchi hodisa bo‘la oladi. O‘xshatish va metaforalar asosiga qurilgan matnlar muayyan tilda qoliplashgan matn shakllarini aniqlash imkoniyatini ham beradi. Ularni matnning pretsedent shakllari sifatida baholash mumkin.

Lingvokulturologiyada matn bilan bog‘liq yana bir hodisa bu – pretsedent matn masalasidir. Pretsedent matnlar pretsedent birliklarning bir turi bo‘lib, o‘zida muayyan millat til sohiblariga xos bo‘lgan lisoniy xotirani aks ettiradi. Hozirgi vaqtda, xususan, rus tilshunosligida bu borada ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Pretsedent birliklar til tizimini tadqiq etishning yetakchi yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan lingvokulturologiyaning asosiy o‘rganish obyektlaridan biri hisoblanadi. Mazkur birliklarga bag‘ishlangan tadqiqotlarda qayd etilishicha, *pretsedent* termini tilshunoslikda birinchi marta Y.N.Karaulov tomonidan qo‘llangan³⁶.

Rus tilshunosligida muayyan til sohiblariga yaxshi tanish bo‘lgan va ularning lisoniy xotirasida saqlanadigan, nutqiy faoliyatda qayta-qayta murojaat qilinadigan shaxs nomlari, barqaror so‘z birikmalari, jummlalar hamda matnlar pretsedent birliklar sifatida qayd etiladi³⁷.

³⁴ Maslova V.A. Лингвокультурология: Учеб. пособие. – М.: Academia, 2001. – Б. 5.

³⁵ Maslova V.A. Кўрсатилган китоб.

³⁶ Қаранг: Гунько Ю.А. Особенности функционирования прецедентных высказываний в разговорной речи носителей русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский гос.ун-т, 2002. – 24 с.

³⁷ Қаранг: Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований / Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: “Филология”, 1997. Вып. 2. – С. 5-12; Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987; Maslova V. Лингвокультурология. Учеб. пособие. – М.:

Pretsedentlik intertekstuallik tushunchasi bilan bog‘liq, aniqrog‘i, uning ichiga kiruvchi hodisadir. Badiiy matnda intertekstuallik hodisasini batafsil tadqiq etgan M.Yo‘ldoshev unga shunday ta’rif beradi: «Muayyan badiiy matn tarkibida o‘zga matnlarga daxldor unsurlarning mavjudligi shu matnning intertekstualligidir»³⁸.

Zamonaviy tadqiqotlarda o‘xshatishlarning lingvokulturologik hamda etnolingvistik jihatlariga katta e’tibor berilmoqda. «Lingvokulturologiya» kitobining muallifi V.A.Maslova o‘xshatishlarda muayyan xalqning milliy dunyoqarashi aks etishini ta’kidlab, bu fikrini rus, belorus va qirg‘iz tilida qo‘llanuvchi o‘xshatish qurilmalari tahlili asosida dalillaydi.

V.A.Maslova, shuningdek, muayyan xalqning obrazli tafakkur tarzi, xususan, o‘sha xalq tilida qo‘llanuvchi o‘xshatishlarda ham yaqqol namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi³⁹. Olimaning bu fikrini o‘zbek tilidagi turg‘un o‘xshatishlar ham tasdiqlaydi. “O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati” uchun yig‘ilgan materiallar shundan dalolat beradiki, xalqning muayyan predmet, belgi, harakat-holatga munosabati, assotsiativ fikrlash tarzi o‘xshatishlarda ham namoyon bo‘ladi. Jumladan, buni o‘zbek tilidagi inson haqidagi o‘xshatishlarda ham ko‘rish mumkin. O‘zbek tilidagi insonga doir o‘xshatishlar 8 ta ma’naviy guruhni tashkil etib, ularda hayvon, o‘simlik, meva nomlarini bildiruvchi so‘zlar etalon sifatida ko‘p qo‘llanganligi ona tilimizda muloqot qiluvchi til sohiblarining etnopsixolingvistik xususiyatlarini namoyon qiladi.

Tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan,⁴⁰ fanlar integrallashuvi mahsuli bo‘lgan lingvomadaniyatshunoslik ana madaniyat “tili” talqini bilan shug‘ullanuvchi antropotsentrik soha sifatida fanga lingvomadaniy birlik, lingvomadaniyat, lingvomadaniy hamjamiyat, milliy-madaniy konnotativlik, madaniy sema, pretsedent birliklar, lisoniy ong, olamning lisoniy manzarasi, olamning qadriyatli

Academia, 2001. – 208 s.

³⁸ Юлдашев М.М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2009. – 316 б.

³⁹ Маслова В.А. Кўрсатилган китоб.

⁴⁰ Сабитова З.К. Лингвокультуроология: учебник. –М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 8-9.

manzarasi kabi bir qator yangi tushunchalarni olib kirdi. Ular qatorida *madaniyat kodlari* tushunchasi alohida mavqega ega.

Lingvomadaniyatshunoslikda madaniyat kodlari olam lisoniy manzarasining muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida e‘tirof qilinadi⁴¹. V.N. Teliyaning fikriga ko‘ra, madaniyat kodlari – muayyan madaniy mazmuni kodlashtirish maqsadida qo‘llanuvchi turli moddiy va formal vositalardan iborat ikkilamchi belgilar tizimidir⁴². D.B.Gudkov, M.L.Kovshovalarning madaniyat kodlari xususidagi ta‘rifi ham yuqoridagi ta‘rifga yaqin: “Madaniyat kodlari – insonning moddiy va ma‘naviy olamiga oid bo‘lgan madaniy mazmuni ifodalovchi belgilar tizimi, ular verbal shaklda ham, noverbal shaklda ham bo‘lishi mumkin”⁴³.

Madaniyat kodlari xususidagi ilmiy ta‘rif va talqinlardan kelib chiqib aytish mumkinki, ushbu termin muayyan madaniy mazmuni shartli, ramziy va kodlangan tarzda ifodalovchi moddiy yoki ideal belgilar tizimini bildiradi. Madaniyat kodlari inson tomonidan olamni kategoriyalashtirish jarayonining mahsulidir va bunda, yuqorida ta‘kidlaganimizdek, inson tili madaniy mazmunning eng muhim ifodachilaridan biri hisoblanadi. Madaniyat kodlari tilda asosan xalqning obrazli tafakkurini namoyon etuvchi maqol, ibora, turg‘un o‘xshatish, metafora, qarg‘ish, duo va olqishlar kabi lingvomadaniy birliklarda in‘ikos etadi. Madaniyat kodlarida insonlarning moddiy va ma‘naviy olam haqidagi tasavvurlari, milliy tafakkuri, aksiologik qarashlari yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Ilmiy adabiyotlarda madaniyat kodlarining turlari sifatida somatik kod, makoniy kod, temporal kod, predmetli kod, biomorf kod, ma‘naviy kod⁴⁴, antropomorf kod, fazoviy kod, urushga doir kod, tibbiy kod, me‘moriy kod, sport kodi, geometrik kod, gastronomik kod, kiyim-kechak kodi,⁴⁵ mifologik kod,

⁴¹ Маслова В.А. Духовный код с позиции лингвокультурологии: единица сакрального и светского // Метафизика. – М., 2016. – №4. – С. 79.

⁴² Телия В.Н. Ўша асар. – Б. 13.

⁴³ Гудков Д.Б., Ковшова М.Л. Телесный код русской культуры. – М.: Гнозис, 2007.

⁴⁴ Красных В.В. Ўша мақола.

⁴⁵ Маслова В.В. Ўша мақола.

teomorf kod, rang-tus kodi⁴⁶ kabilar qayd etiladi. Ayrim tadqiqotchilar zoomorf kod hamda fitomorf kodni biomorf kodning turlari hisoblaydilar, biomorf kod ba‘zan *nabotot-landshaft kodi* tarzida ham nomlanadi⁴⁷.

Lingvokulturologik yondashuvlarga ko‘ra, matn – muayyan xalqning madaniy qadriyatlarini, milliy-mental fikrlash tarzini namoyon etuvchi lingvomadaniy birlikdir. Xususan, pretsedent birliklar madaniy kodlarni avloddan avlodga olib o‘tuvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Kognitiv tilshunoslikda tilning qaysi jihati o‘rganiladi?
2. Kognitsiya tushunchasi nimani anglatadi?
3. Kognitiv tilshunoslikningning o‘rganish obyektiga nimalar kiradi?
4. Psixolingvistikada tilning qaysi jihati o‘rganiladi?
5. V.A.Maslova lingvokulturologiya rivojlanishini nechta davrga ajratadi?

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Bublitz W. Englische Pragmatik. Eine Einfuhrung. - Berlin, 2001.
2. Chafe W. Discourse, consciousness and time. -Chicago, 1994. - 311 p.
3. Chomsky N. New Horizons in the study of Language and Mind. –Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000.
4. Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎЗМУ, 2008. – 24 б.
5. Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 35-39.
6. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.

⁴⁶ Краснобаева-Чёрная Ж. В. Пространственный код культуры ценностной картины мира (на материале русской, украинской, английской и немецкой фразеологии) // Сибирский филологический журнал – 2018. – №4.– С.169.

⁴⁷ Саргач Х. Коды культуры как одно из основных понятий лингвокультурологии: на материале фразеологизмов с компонентом «камень» и «ветер» в русском и турецком языках // www.ulakbilderdergisu.com.

7. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2008. – 159 б.
8. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.
9. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (Перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. – М., 1990. – С 387-415.
10. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – 24 с.
11. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. –М.: Наука, 1991. – 238 с.

3-MAVZU:

SOTSIOLINGVISTIKA, UNING ASOSIY TUSHUNCHALARI, BU BORADAGI ILMIY IZLANISHLAR

REJA:

1. *Sotsiolingvistika tilshunoslikning alohida sohasi sifatida*
2. *Lingvopersonologiya antroposentrik tilshunoslikning yangi yo‘nalishi sifatida*

Tayanch iboralar: *sotsiolingvistika, lingvopersonologiya, til va jamiyat munosabati, lisoniy shaxs, diskurs tahlili, til me‘yori, variantlilik, diglossiya.*

Sotsiolingvistika tilshunoslikning alohida sohasi sifatida. tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo‘lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘liqligini o‘rganadigan sohasidir. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot

vaziyatiga bog‘liq bo‘lgan nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, *sotsiolingvistika* tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funktsiya(vazifa)lari, ijtimoiy omillarning tilga bo‘lgan ta‘sir mexanizmi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasidir.

Sotsiolingvistikaning dastlabki ilmiy asoslari XIX–XX asrlardagi bir qator olimlarning ishlarida bo‘y ko‘rsatgani e‘tirof etiladi, ammo “sotsiolingvistika” termini anchayin keyin, xususan, 1952-yilda (dastlab amerikalik tadqiqotchi X.Karri tomonidan qo‘llangan) paydo bo‘lganligi qayd etiladi. Til xalqning turmushi, moddiy va ma‘naviy madaniyati, jamiyat a‘zolarining ijtimoiy munosabatlarini o‘zida xolis aks ettiradiki, bu haqiqat deyarli barcha mutaxassislar tomonidan e‘tirof etilganiga ancha bo‘lgan. Tilning murakkab mohiyati va muntazam intizomini xalqning, jamiyatning yaxlit mohiyati va muntazam intizomisiz tushunish ham, tushuntirish ham nomumkin yumushdir, sotsiolingvistikaning bosh vazifasi esa ayni shu murakkab muammoni tadqiq va talqin qilishdan iborat. Tilshunoslikning bu yo‘nalishi bilan jiddiy shug‘ullangan aksar mutaxassislar ayni yo‘nalishga, masalan, quyidagicha tavsif beradilar: “Sotsial lingvistika (sotsiolingvistika) til paydo bo‘lishi, taraqqiyoti va yashashining, jamiyatning tilga va tilning jamiyatga bo‘lgan ta‘sirining ijtimoiy shartlanganligini o‘rganuvchi tilshunoslik yo‘nalishidir”.⁴⁸ Tilning ijtimoiy mohiyatga egaligini hech kim inkor etmaydi. Uning paydo bo‘lishining o‘ziyoq, avvalo, ijtimoiy zaminga ega, u jamoa, jamiyat bag‘rida tug‘ilgan va shu jamoaga, jamiyatga, shu jamiyatning xilma-xil ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham sotsiolingvistika faqat jamiyatning tilga ta‘sirinigina emas, ayni paytda tilning jamiyatga ta‘siri muammosiga ham asosiy e‘tiborni qaratadi⁴⁹.

Sotsiolingvistikaning manbalari. Tilning ijtimoiy turli-tumanligi haqidagi dastlabki fikrlar XVII asrning boshlarida vujudga kelgan edi. Jumladan, Ispaniya Salaman universiteti professori Gonsalo de Korreas tilning ijtimoiy turli-tumanligi

⁴⁸ Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. –М.: Просвещение, 1987. –С.10.

⁴⁹N.Mahmudov. O‘zbek sotsiolingvistikasining dolzarb muammolari. “Ўзбек тилшунослигини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари” Respublika olmiy-amaliy konferensiya materiallari. -Toshkent, 2020 -B. 3-14.

xususida shunday yozgan: “Tilda viloyatlardagi dialektlardan tashqari, mazkur viloyatlarda yashovchilarning yoshi, mavqeyi, mol-mulki bilan bog‘liq ayrim shakllar ham mavjud bo‘ladi. Bular: qishloq aholisi, avom xalq, shaharliklar, zodagonlar, saroy ahli, tarixchi olimlar, din arboblari, qariyalar, erkaklar, ayollar va hatto, bolalarning tillaridir”⁵⁰.

J.A.Fishmanning “Til jamiyatidagi ma‘ruzalar” (“Readings in the Society of Language”) nomli to‘plamiga kirgan 50-yillarning lingvistlari, sotsiologlari, madaniyat antropologlari, dialektologlari va kommunikatsiya (muloqot) sohasi turli mutaxassislarining maqolalarida sotsiolingvistikaga oid muammolar ko‘tarib chiqildi. Kitobning “So‘zboshi”sida J.A.Fishman “til sotsiologiyasi” va “sotsiolingvistika” terminlarining sinonim sifatida qo‘llanishiga e‘tibor qaratadi.

Ayrim sotsiolingvistlarning fikricha, sotsiolingvistikaning ildizlarini Amerika tilshunosligidan emas, balki Yevropa, xususan, rus tilshunosligidan izlash kerak⁵¹.

Sotsiolingvistikaning shakllanishida I.A.Boduen de Kurtenening til hodisalarining ijtimoiy shartlanganligi, shuningdek, tilning qo‘llanishi va rivojlanishiga ekstralingvistik ijtimoiy omillar ta‘siri borasidagi tadqiqotlari katta rol o‘ynagan.

XX asrning birinchi yarmida Fransiya, Rossiya, Chexiya tilshunoslik maktablarida tillarning ijtimoiy tabiatiga katta ahamiyat berilgan. Rus tilshunoslari I.A.Boduen de Kurtene, Y.D.Polivanov, L.P.Yakubinskiy, V.M.Jirmunskiy, B.A.Larin, A.M. Selishev, G.O.Vinokur, fransuz tilshunoslari F.Bruno, A.Meye, P.Lafarg, M.Koen, shved tilshunoslari Sh.Balli, A.Seshe; belgiyalik tilshunos J.Vandries, chex tilshunoslari B.Gavranek, A.Mateziuslarning ilmiy g‘oyalari sotsiolingvistikaning fan sifatida shakllanishiga turtki bo‘ldi. Binobarin, A.Meyening til – jamiyat hayoti bilan bevosita aloqada bo‘lgan ijtimoiy hodisa bo‘lgani uchun uning rivojlanishida differentsiatsiya va unifikatsiya jarayonlari mavjudligi; Sh.Ballingning tilning barcha vositalari muloqot doirasiga ko‘ra taqsimlanishi, bunday taqsimlanishda ijtimoiy o‘zaro bog‘liqlikning salmoqli o‘rin

⁵⁰ Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. -М., 1976. -С. 22.

⁵¹ Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. -М., 2001. -С. 6-7.

tutishi; rus va chex tilshunoslarining yagona milliy til egalarining ijtimoiy mavqeyiga bog'liq bo'lgan ijtimoiy differentsiatsiya; Y.D.Polivanovning jamiyatning tilga ta'siri to'g'ridan to'g'ri bo'lmasligi, jamiyatdagi o'zgarishlarning til evolyutsiyasini tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkinligi haqidagi, shuningdek, hududiy dialektologiya bilan birga, ijtimoiy dialektologiyaning ham muhimligini asoslash; B.A. Larin, V.M.Jirmunskiy, D.S.Lixachevlarning milliy til ichki tizimini tushunishda jargonlar, argolar va tilning boshqa kodlashmagan sohalarini o'rganishning muhimligi to'g'risidagi g'oyalari shular jumlasidandir⁵².

XX asrning birinchi yarmidagi sotsiolingvistika diaxron jihatdan talqin qilingan bo'lsa, ya'ni unda til evolyutsiyasi bilan jamiyat rivojlanishining bog'liqligiga e'tibor qaratilgan bo'lsa, XX asrning ikkinchi yarmidagi sotsiolingvistik tadqiqotlar sinxron xarakterga ega bo'lib, ularda til strukturasi unsurlari bilan jamiyat strukturasi unsurlari orasidagi bog'liqlik tahlil qilindi.

O'zbek tilshunosligida tilning ijtimoiy tabiati, jamiyatning tilga ta'siri masalasiga o'tgan asrning 80-yillarida "Tilshunoslikka kirish" qo'llanmasida⁵³ alohida to'xtalangan bo'lsa ham, til va jamiyat muammolari ancha avvalroq tilga olina boshlagan. Fitrat, Elbek, Botu singari jadidlarning asarlarida ozmi-ko'pmi shunga oid qaydlar bor. M.Mirtojiev va N.Mahmudovlarning "Til va madaniyat" risolasida ham tilning ijtimoiyligi, davlat tili va til siyosati haqida so'z ketgan o'rinlar mavjud. Mutaxassislar S.Mo'minovning "O'zbek muloqot nutqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiyasini sotsiolingvistik aspektdagi ilk ish sifatida qayd etadilar. Keyingi yillarda bu boradagi tadqiqotlarning sirasi bir qadar kengaydi⁵⁴.

⁵² Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. –М., 2001. –С. 7.

⁵³ . Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1981. 17–19-бетлар

⁵⁴ Сулаймонов М. Ўзбек тилидаги дастхатларнинг социоллингвистик хусусиятлари: Филол.фан. номз. ...дисс. – Т., 2009; Қурбонова М. Ўзбек болалар лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 2009; Раупова Л. Диалогик дискурсадаги полипредикатив бирликларнинг социопрагматик тадқиқи: Филол. фан. ...д-ри. дисс. автореф. – Т., 2012; Дадабоев Х., Усманова Ш. Хорижий социоллингвистика. Ўқув қўлланма. – Т.: Университет, 2014; Йўлдошева Х. Ўзбек тарихий романларининг социоллингвистик тадқиқи: Филол.фан.б.фалс.д-ри. дисс. – Т., 2018; Қўшоқова Б. Тил функционал ривожланишининг социоллингвистик таҳлили: Филол.фан.б.фалс.д-ри

Butun dunyoda kechayotgan globallashuv jarayonlari sotsiolingvistik tadqiqotlarning naqadar zarurligini milliy tillar va ingliz tili ekspansiyasi misolida ayon etib qo‘ydi. Milliy tillar lug‘at tarkibiga katta miqdordagi inglizcha so‘zlarning kirib borishi til siyosatida o‘zgarishlar qilish zarurligini ham ko‘rsatmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomi va nufuzini tubdan oshirish chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi Farmoni o‘zbek tilining davlat tili sifatida qaddini ro‘y-rost tiklashini, ijtimoiy maqomining yanada barqarorlashuvini ta‘minladi. Ana shu farmonning amaliy ifodasi sifatida Vazirlar Mahkamasining qarori bilan O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutida “Sotsiolingvistika” bo‘limining tashkil etilishi esa davlat tili va jamiyat munosabatlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan tadqiqotlarni kengayishi va kuchayishini ta‘minladi. Bu bo‘lim o‘z faoliyatida “o‘zbek tilining rivojlanishi bilan bog‘liq fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni amalga oshirish va kengaytirish; o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish borasidagi ilmiy izlanishlarni kuchaytirish; o‘zbek tilining yozma matni meyor va qoidalarini ishlab chiqish; o‘zbek tilining izohli lug‘atlari, davlat tilida ish yuritish bo‘yicha qo‘llanma va adabiyotlar tayyorlash; davlat tilini rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqishda faol ishtirok etish”ga alohida e‘tibor beradi.

Lingvopersonologiya antroposentrik tilshunoslikning yangi yo‘nalishi sifatida. Lingvistik adabiyotlarda til va jamiyat munosabati, tilning sotsial farqlanishi, jamiyatdagi lisoniy vaziyat, til ijtimoiyligi, til va ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy omillarning tilga ta‘siri, ikkitillilik va ko‘ptillilik, til siyosati, millat va milliy til muammolari sotsiolingvistikaning muhim vazifalari deyiladi. Shu jihatdan tilning sotsial farqlanishi turli maslak, turlicha kasb-kor, turfa aqliy-ruhiy imkoniyatdagi jamiyat a‘zolaridan tashkil topganligidan kelib chiqadi va bunga “mos ravishda har qaysi ijtimoiy guruhning faol hamda nafaol

lug‘at tarkibi bo‘ladi⁵⁵”. Jamiyat a‘zolarining hududiy mansubligi ham, tabiiyki, har xil. Binobarin, sotsial va hududiy dialektlar ijtimoiy guruhlarining maslak, kasb-kor, aqliy-ruhiy imkoniyat va hududiy kelib chiqishga ko‘ra tildan foydalanish tarzlaridir.

Shu ma‘noda hozirgi zamon sotsiolingvistikasidan sotsial va hududiy dialektlarni shunchaki qayd qilish, lingvistik tabiatini tushuntirishgina emas, balki ulardan unumli foydalanish yo‘llarini ko‘rsatish ham talab etiladi. Zero, adabiy tilni boyitish, o‘zlashma terminlarga milliy muqobillarni topishda sotsial va hududiy dialektlar muhim leksik-semantik manba bo‘lishi aniq. Birgina sud-huquq tizimi leksikasida *afv, vaj, garov, gumondor, gumonlanuvchi, ijrochi, ish, tadbir, o‘zlashtirish* so‘zlarining ixtisoslashgan, maxsuslashgan yangi ma‘nolaridan adabiy tilni boyitish va rasmiy uslub imkoniyatini kengaytirishda foydalansa bo‘ladi⁵⁶.

Sotsiolingvistikaning obyektini belgilashda tilshunoslarni ikki guruhga ajratish mumkin. Tilshunoslarning bir guruhi butun tilga tegishli bo‘lgan ijtimoiy jarayonlarni, til va jamiyat munosabatlarini o‘rganishadi. Biroq nutq so‘zlovchisiga, tilning kelib chiqishiga, uning umumiy xususiyatlariga munosabat bildirishmaydi. Boshqa bir guruh tilshunoslar esa turli tillarning individual variantlilikiga va mikrojarayonlar (shaxslararo muloqot, kichik guruhlar muloqoti)ga e‘tibor qaratishadi.

Zamonaviy sotsiolingvistikaning asoschilaridan biri bo‘lgan amerikalik tadqiqotchi U.Labov sotsiolingvistikani “tilni uning ijtimoiy kontekstida” o‘rganadigan fan sifatida belgilagan. Boshqacha qilib aytganda, sotsiolingvistlar tilga ham, uning ichki tuzilishini o‘rganishga ham e‘tibor qaratmaydilar. Ular, asosan, u yoki bu jamiyatdagi insonlarning tildan qanday foydalanishlarini tadqiq etadilar. Bunda tilga ta‘sir qiluvchi barcha ijtimoiy omillar: muloqotga kiruvchilarning yoshi, jinsi, madaniyati va bilim darajasi, kasbidan tortib, to aniq

⁵⁵ Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. – Т.: Akademnashr, 2012. 172-бет.

⁵⁶ Y.Odilov. Til va jamiyat: o‘zaro ta‘sirlashuv va takomillashuv. “O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari”. Respublika oliy-amaliy konferensiya materiallari. -Toshkent, 2020.

nutqiy aktning xususiyatlarigacha hisobga olinadi⁵⁷.

U. Braytga ko‘ra, sotsiolingvistik tadqiqotlar til va jamiyat munosabatlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Biroq bunday qarash ham noaniqlikni keltirib chiqaradi. Agar biz bunga aniqlik kiritadigan bo‘lsak, unda til va jamiyat shunchaki qandaydir birliklarning majmuyi emas, balki ular struktura hisoblanadi. Mazkur holatda sotsiolingvistning vazifasi til strukturasi va ijtimoiy strukturadagi o‘zaro munosabatlar tizimini ochib berish bo‘ladi. Ya‘ni sotsiolingvistlarning vazifasi lingvistik strukturaning sistematik qo‘shma variatsiyalashuvini ko‘rsatib berish, hatto, u yoki bu yo‘nalishning tasodifiy aloqasini ochib berishdan iboratdir. Sotsiolingvistikaning asosiy vazifalaridan biri mazkur variatsiyalarning haqiqatan ham “erkin” emasligi, ularni sistematik, sotsial farqlar bilan o‘zaro aloqada ekanligini ko‘rsatib berishdir. Til farqliligini ana shunday keng planda tushunish sotsiolingvistikaning asosiy obyekti sanaladi⁵⁸.

Fransuz tilshunoslarining fikricha, diskurs tahlili, til me‘yori, variantlilik, diglossiya kabi muammolar sotsiolingvistikaning obyekti hisoblandi.

Sotsiolingvistika tilning ijtimoiy tabiatini, uning ijtimoiy funksiyalarini, shuningdek, ijtimoiy omillarning tilga ta‘sirini o‘rganadigan fandır. Ikki yoki uch til amal qilayotgan jamiyatlarda sotsiolingvist quyidagi savollarga javob olishi uchun bir necha til funksiyalari mexanizmini ularning o‘zaro ta‘sirida tadqiq qilishi lozim. Ular ijtimoiy hayotning qaysi sohalarida qo‘llaniladi? Mavqeyi va funksiyalariga ko‘ra ular orasidagi o‘zaro munosabat qanday bo‘ladi? Qaysi til “hukmronlik qiladi”, ya‘ni qaysi til davlat tili yoki asosiy muloqot vositasi sifatida rasman qabul qilingan va qaysi tillar so‘zlashuv tili hisoblanadi? Ikki tillilik qanday sharoitlarda va qaysi shakllarda yuzaga keladi? Bunga o‘xshash savollarga javob berish sotsiolingvistikaning salohiyatiga kiradi⁵⁹.

Demak, sotsiolingvistikaning *obyekti* til yoki tillarning ijtimoiy faoliyatidir. Til muayyan ijtimoiy strukturaga ega bo‘lgan jamiyatda faoliyat ko‘rsatadi, shunga

⁵⁷ Labov W. Phonological correlates of social stratification. AA, 66 (6), part 2, 1964. –P. 170.

⁵⁸ Брайт У. Введение: параметры социоллингвистики // Новое в лингвистике. Вып. VII. - М., 1975. - С. 34-41.

⁵⁹ Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. –М., 2001. –С. 9.

ko‘ra, sotsiolingvistikani tilni ijtimoiy kontekstda o‘rganadigan fan deyish mumkin.

Sotsiolingvistikaning predmetini belgilashda nemis sotsiolingvistlari quyidagi fikrlarni bildirishgan. Jumladan, A.N. Dittmar sotsiolingvistikaning predmetini shunday izohlagan: “Sotsiolingvistika predmetini tilshunoslik va ijtimoiy fanlarning metodlaridan foydalanib: Kim kim bilan qaysi tilda, qanday ijtimoiy muhitda va qanday maqsadda gaplashyapti, nutq aktining oqibati qanday bo‘ladi? degan qator savollarga javob beruvchi tarzida tushuntirish mumkin”⁶⁰. D.Vunderlix sotsiolingvistikada alohida kommunikativ jarayonlarning ichida bevosita kuzatiladigan turli omillarning o‘zaro aloqasini tadqiq etilishi, ya’ni jamiyatning ijtimoiy differentsiatsiyasining qandaydir asos sifatida o‘rganishilishini, uni nutqiy muomalaning rol, vaziyat va mavzu turlariga ajraladigan sotsiologik o‘lchovlari bilan bog‘lanishini istiqbolli yondashuvlardan biri, deb hisoblagan⁶¹.

Amerika sotsiolingvistikasining tadqiqotchisi S.M.Ervin-Tripp kommunikatsiya jarayonidagi partner (muloqot ishtirokchi)larning verbal muomalasiga sotsiolingvistikaning asosiy predmeti sifatida qaraydi: “Sotsiolingvistika ishtirokchilarning holatga, mavzuga, o‘zaro ta’sir funksiyalariga, shakl va baholarga ko‘ra verbal muomala bilan ish ko‘radi. Mazkur ta’rifning markazi verbal muomala (so‘zlashuv va uning muqobillari) hisoblanadi. Bu o‘rinda sistemani to‘liq tavsiflash uchun lingvistik belgilarning funksional muqobillari sanalgan ishoralar va tasvirlarni ham kiritish lozim bo‘ladi. Biroq verbal muomala yuqori darajadagi to‘liq sistema sifatida o‘zini har joyda namoyon qiladi. Shunga ko‘ra, uni qulay boshlang‘ich nuqta deyish mumkin”⁶².

Buyuk Britaniya sotsiolingvistikasining predmeti, asosan, turli qatlamlar va sinflarning til qo‘llashini o‘rganish bilan cheklanadi. Binobarin, “til to‘siqlari”, “yoyiq va yig‘iq kod”, “kompensatsiyali ta’lim” kabi masalalar keng tadqiq etiladi.

⁶⁰ Dittmar N. Soziolinguistik. Exemplarische und kritische Darstellung ihrer Theorie, Empirie und Anwendung. – Frankfurt: Main, 1973. –P. 389.

⁶¹ Wunderlich D. Zum Status der Soziolinguistik // Aspekte der Soziolinguistik. - Frankfurt,1971. –P. 316-317.

⁶² Эрвин-Трипп С. М. Язык. Тема. Слушатель. Анализ взаимодействия // Новое в лингвистике. Вып. VII. Социоллингвистика. - М., 1975. - С. 336.

Mazkur muammolar sotsiolingvistik xususiyatga ega bo‘lsa-da, hodisalarning asl mohiyati ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bog‘liq.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, sotsiolingvistikaning *predmetini* qisqacha “inson va jamiyat”, deb belgilash mumkin.

XX asr oxirlarida lingvopersonologiyaning alohida fan yo‘nalishi sifatida shakllanishining zaruriyati haqida ko‘p gapirilgan bo‘lsa-da, faqat XXI asr boshlariga kelib, bu ilmiy yo‘nalishning tayanch tushunchalari, terminologik apparati, tadqiq usullari ishlana boshlandi. Xususan, personologiyani shakllantirish g‘oyasini ilk bor N. S. Trubetskoy ilgari surgan, uning fikricha, «shaxs (lichnost) bo‘linmas va takrorlanmas sifat, shu bois inson aql-idroki orqali uni to‘la bilib bo‘lmaydi⁶³, lingvopersonologiya haqidagi fikrlar Boduena de Kurtene, A. A. Potebnya, F.I.Buslaev, P.O.Afanasevlarning qarashlarlarida ham ilgari surilgan. Jumladan, P.O.Afanasev o‘quvchi bolalar shaxsi tipologiyasini yaratgan, 1996-yilda bu yangi yo‘nalishning shakllanganligi haqida V.P.Neroznak ma’lumot berdi,⁶⁴ G.I.Bogin nutqiy faoliyat subyekti va nutq (matn)ni shakllantirish va qabul qilishga tayyor til egasi sifatidagi lisoniy shaxs modelini yaratdi. N.V.Melnik esa lingvopersonologik tadqiqotlarning ikki aspekti: personologik o‘lchovdagi lingvistika va lingvistik o‘lchovdagi personologiyani ajratdi. Jahon tilshunoslarining shu kabi tadqiqotlarida lingvopersonologiyaning turli muammolari hal etilgan. O‘zbek tilshunosligida lingvopersonologiya bugungi kunda alohida o‘rganilishi taqozo etilayotgan yo‘nalish ekanligi soha vakillariga ochiq ayon bo‘lib turibdi.

Y.V.Goritskayaning qayd etishicha, lingvopersonologiya arsenalida umumnazariy metodlar, jumladan, lingvistik metodlar hamda tilshunoslikning bu yo‘nalishida faoliyat olib borayotgan olimu mutaxassislar: struktur modellashtirish asosini yaratgan Y.N. Karaulov, V.V.Drujinin, A.A.Vorojbitov (lingvoritorik konstruksiyalar metodikasi), O.S.Issers (kommunikativ portretlashtirish

⁶³Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – М.: Прогресс, 1995. – С. 106-107.

⁶⁴Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Сборник науч. трудов Моск. гос. лингв. ун-та. – М., 1996. Вып. № 426. Язык. Поэтика. Перевод. - С. 112-116.

metodikasi), K.F. Sedov (kelib chiqishni portretlashtirish metodikasi)lar tomonidan ilgari surilgan metodikalar bilan ish ko‘rmoqda. Lisoniy shaxs va uning konsepsiyasini aniqlashga turlicha yondashuv, yuzaga kelgan variativlik *lisoniy shaxs fenomenining* mavjud tadqiq metodlarini tizimlashtirishni taqozo etadi.⁶⁵

Y.V. Goritskaya lisoniy shaxsni o‘rganishda qo‘llanilayotgan asl lingvistik metodlar sifatida quyidagilarni ko‘rsatgan: 1) yozma matn, xususan, o‘tmish lisoniy shaxsi va umumlashma lisoniy shaxs uchun qo‘llanilayotgan badiiy personajlar diskursi asosida lisoniy shaxsni tiklash metodi; 2) og‘zaki nutq materiallari asosida zamondoshlarimiz lisoniy shaxsida qo‘llanilayotgan nutqiy, kam miqdorda nutqiy bo‘lgan hodisalar, portretlashtirishni aniqlash metodi.⁶⁶

Lingvopersonologiyada til nafaqat o‘zaro ziddiyat va aloqa-bog‘lanishdagi birliklar yig‘indisidan tashkil topgan ochiq sistema sifatida, balki inson omilisiz voqelana olmaydigan, uning ruhiyati, ijtimoiy mavqei, jinsi, etnik kelib chiqishi, milliy-madaniy qarashlari kabi tashqi omillar bilan bog‘liq holda nutqda reallashuvchi imkoniyat tarzida o‘rganilmoqda.

Bugungi kunda lingvopersonologiya (yoki lingvistik personologiya) alohida fan yo‘nalishi sifatida rivojlanish yo‘lidan bormoqda. Garchi lingvopersonologiya tilshunoslikning mustaqil fan yo‘nalishi sifatida tilshunoslikka to‘la kirib bormagan bo‘lsa-da, uning o‘rganish obyekti, maqsad, vazifalarining ma‘lumligi, bu sohada olib borilayotgan tadqiqot ishlari uning mustaqil fan tarmog‘i sifatida shakllanish bosqichida ekanidan dalolat beradi.

Olamning lisoniy manzarasi tahlilida lisoniy shaxs masalasini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Mazkur muammoning echimi tashqi olamning verbal ifoda topishida lisoniy shaxsning o‘rni masalasiga doir nazariy qarashlarni yangi bilimlar bilan boyitishi muqarrar. Tashqi olamning tilda aks etishi, bunda lisoniy shaxsning o‘rni masalasi tahlili tilga lingvopersonologik aspektda yondashuvni taqozo etadi.

⁶⁵Горицкая Ю.В. Лингвоперсонология: обзор методов и методик // http://www.irbis-nbuu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuu/cgiirbis_64.exe?

⁶⁶Горицкая Ю.В. Кўрсатилган мақола.

Tilni o'rganishga lingvopersonologik aspektda yondashuv til birliklarini uning egasidan ayri holda o'rganishga imkon qoldirmaydi. Tilga lingvopersonologik yondashuv asosida til egalarining tildan foydalanishi jarayonida unga ta'sirini va bu jarayonda ishtirok etuvchi tashqi omillarni aniqlash imkoniyati tug'iladi.

Lingvopersonologiyani maqsadi lisoniy shaxs xususiyatlari (yoshi, kasb-kori, ruhiyati, mavqeyi kabilar)ning tilga, aniqrog'i nutqqa ta'sirini o'rganishdan iborat. Bu sohada lingvopersonologiya sotsiolingvistika, psixolingvistika, gender lingvistikasi bilan bir nuqtada kesishadi.

Lingvopersonologik tadqiqot obyekti sifatida jamoaviy lisoniy shaxslar bilan birga, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lgan alohida lisoniy shaxs (adiblar, san'atkorlar, jamoat arboblari va h.k.lar) ham olinishi mumkin.

Ba'zi tadqiqotlarda muayyan kasb-kor egalari lisoniy shaxs sifatida tadqiq obyekti sifatida olingan bo'lsa, ayrim tadqiqot ishlarida jins jihatdan farqlanuvchi lisoniy shaxslar tahlilga tortilganligini kuzatish mumkin. Masalan, A.G.Fomin tomonidan gender belgisiga ko'ra farqlanuvchi lisoniy shaxslarning nutqi o'rganilgan. V.D. Lyutikova lisoniy shaxsni dialekt egasi sifatida o'rganib, uning nutqiga xos dialektal belgilarni tahlil qilgan. O.V. Lutovinova virtual lisoniy shaxsni tadqiq obyekti sifatida tanlagan.⁶⁷

Shunday qilib, tilshunoslikda lisoniy shaxs muammosini turli tomondan o'rganuvchi mustaqil ilmiy paradigma - lingvopersonologiyani shakllanishi ham tilda inson omili muammosini o'rganish bilan bog'liq.

Bugungi kunda lingvopersonologiyani muhim vazifasi lisoniy shaxs nazariyasini ishlab chiqish, lisoniy shaxs tipologiyasini yaratishdan iboratdir. Lingvopersonologiyani tadqiq obyekti vazifasini alohida olingan lisoniy shaxslarning nutqiy portreti bajaradi.

⁶⁷Фомин А.Г. Психолингвистическая концепция гендерной языковой личности: Автореф. дисс. ... док. филол. наук. - Барнаул, 2004. - 46 с.; Лютикова В. Д. Языковая личность: идиолект и диалект: Автореф. дисс. ... док. филол. наук. - Екатеринбург, 2000. - 41 с.; Лутовинова О. В. Языковая личность в виртуальном дискурсе: Автореф. дисс. ... док. филол. наук. - Волгоград, 2013. - 42 с.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Sotsiolingvistikaning manbalarini sanang.
2. Sotsiolingvistikaning fan sifatidagi mavqeyi qanday?
3. Sotsiolingvistikaning obyekti nima?
4. Sotsiolingvistikaning predmeti nima?
5. Lingvopersonologiya yo‘nalishining asosiy tushunchalaridan biri nima?
6. Shaxs haqidagi ta’limot, ya’ni personologiyani shakllantirish g‘oyasi ilk bor qaysi tilshunos tomonidan qo‘llanilgan?
7. Nechanchi asrdan boshlab lingvopersonologiyaning tayanch tushunchalari, terminologik apparati, tadqiq usullari ishlana boshlandi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. English Associative Thesaurus [Электронный ресурс]. URL: <http://www.thesaurus.ru/dict/dict.php>.
2. Experimental Psychology. Vol. II. / Ed. by J.W. King and L.A. Riggs. Holt, Rinehart and Winston Inc., 1972. - 740 p.
3. The Associative Thesaurus of English (ATHAЯ) (Ed.: Kiss, G., Amstrong C., Milroy, R.) Univ. Of Edinb., 1972.
4. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. –Б.64.
5. Джамбаева Ж.А. Ассоциативный эксперимент: методологи-ческие основы // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. 2013. -№1. -С. 19.
6. Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар. III жилд. - Тошкент: Akademhashr, – Б. 98.
7. Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т. I. От стимула к реакции: Ок. 7000 стимулов / Ю.Н. Караулов и др. - М.: АСТ-Астрель, 2002. -784 с.
8. Слобин Д., Грин Дж.. Психоллингвистика. – М., 1976. – С.141.

IV. AMALIY MASHG‘ULOT MAZMUNI

1 - AMALIY MASHG‘ULOT:

ANTROPOTSENTRIK TILSHUNOSLIKNING YETAKCHI YO‘NALISHLARI

Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari. Konseptual tahlil asoslari. Lingvomadaniyat, uning asosiy tushunchalari, tadqiqot yo‘llari, bu boradagi izlanishlar.

Ishdan maqsad: Tilga antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlarini bo‘yicha bilimlarni rivojlantirish, konseptual, lingvokulturologik tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish (savol-javob, mashqlar ishlash, munozara, suhbat, kichik guruhlarda ishlash).

TOPSHIRIQLAR MAZMUNI

1-topshiriq. Ushbu savollarga javob bering.

1. Kognitiv tilshunoslikda tilning qaysi jihati o‘rganiladi?
2. *Kognitsiya* tushunchasi nimani anglatadi?
3. Kognitiv tilshunoslikning o‘rganish obyektiga nimalar kiradi?
4. Psixolingvistikada tilning qaysi jihati o‘rganiladi?
5. I.V.A.Maslova lingvokulturologiya rivojlanishini nechta davrga ajratadi?
6. Lingvokulturologiya qanday fan?
7. N. Alefirenko lingvokulturologiyani qanday tavsiflaydi?
8. Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlarini ayting.
9. Lingvokulturologiyaning qaysi yo‘nalishi faol rivojlangan?
10. Lingvokulturologik tadqiqotlarda asosan qaysi masalalarni tadqiq etilgan?
11. Yu.Yu. Stepanov maktabining maqsadi nimadan iborat?
12. N.D. Arutyunova maktabi nimalarni tadqiq etadi?
13. V.N. Teliya maktabi qanday tadqiqotlari bilan tanilgan?
14. I.V.V. Vorobev va V. M. Shaklein maktabi qaysi ta’limotni rivojlantirdi?
15. Lingvokulturologiyaning obyekti nimadan iborat?
16. Lingvokulturologiyaning obyekti haqida qanday munozarali fikrlar mavjud?

17. Qanday birliklar lingvokulturologiyaning predmetini tashkil qiladi?
18. Muqobilsiz leksika nima?
19. Lakunalar nima?

2-topshiriq. Ushbu terminlarning izohini yozing.

- 1- Madaniy sema –
- 2- Madaniy fon –
- 3- Madaniy konsept –
- 4- Madaniy meros –
- 5- Madaniy an’analar –
- 6- Madaniy jarayon –
- 7- Madaniy makon –
- 8- Mentallik –
- 9- Mentalitet –
- 10- Madaniyat tili –
- 11- Submadaniyat –
- 12- Madaniy konnotatsiya –

3-topshiriq. Qiyidagi matnlarda ifodalangan konseptlarni aniqlang va tahlil qiling.

1. Katta yo‘l bo‘yida daraxt o‘sardi... Ittifoqo uning tagiga bir yo‘lovchi keldi. Kun issiq, yo‘lovchi charchagan edi. Daraxt soyasida o‘tirib dam oldi...

Yo‘lovchi ochiqqan edi. Qarasa, daraxtda mevalar pishib yotibdi. U daraxtga chiqishga erindi: tosh otdi. Mevalar duv to‘kildi. Yo‘lovchi to‘ygunicha edi ...

Manzil olis edi. Yo‘lovchi daraxt shoxini sindirib, tayoq yasadi...

Keyin... zahar tang qilib qoldi. Yo‘lovchi daraxt panasiga o‘tdi...

So‘ng... yo‘liga ketdi...

2. Daraxt boshqa yo‘lovchini kuta boshladi... Bu daraxtning nomi YAxshilik edi... (O‘.Hoshimov. “Yo‘l bo‘yidagi daraxt”)

“Ayol kishini ipidan ignasigacha bilaman”, deysizmi? O-o-o, siz daho

ekansiz!

Ayting-chi, sharqdan sekundiga besh-etti metr tezlikda esayotgan shamol o‘n daqiqadan keyin shimolga buriladimi, janubgami? YArim soatdan keyin izg‘iringa aylanadimi, bo‘rongami?..” (O‘.Hoshimov. “Daho” ekansiz!”)

Ayol mehri - asaldek totli. Ayol makri – zahardek xayfli. (O‘.Hoshimov. “Mehr va makr”)

Ayollar! Yig‘lab ko‘nglingizni bo‘shatishdek ne‘matni ato etgani uchun YAratganga shukronalar qiling. (O‘.Hoshimov. “Ne‘mat”)

Ayol kishiga avvalo Ona deb qarasak, hammasi joy-joyiga tushadi. (O‘.Hoshimov. “Mo‘‘tabar zot”)

Ayol shunday jumboqlar kitobiki, hali hech kim uni oxirigacha o‘qiy olgan emas. (O‘.Hoshimov. “Abadiy jumboq”)

4-topshiriq. Ushbu matnlarni lingvokulturologik tahlil qiling.

Kel endi tashlama, qo‘yma

Bu tunning qo‘ynida yolg‘iz.

Hijronni boshimga yoyma,

Ey tunde sochi qora qiz (Cho‘lpon. Tun).

Ehtimol, ishq-muhabbatning ipak tolasi uning nozik qo‘l-oyog‘ini kishanlagan, lekin u negadir sirini hech kimga aytmaydi” (M.Osim)

Ilk muhabbat bahor osmonidagi bulutga o‘xshaydi. Oppoq. Pokiza. Shaffof... Na qo‘lingiz bilan tutasiz. Na ortidan yugurib yetasiz... Shamol uni qayoqqa olib ketishini ham bilmaysiz... Birinchi muhabbatning ko‘pincha natijasiz tugashi balki shundadir... (O‘.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar)

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Tilshunoslikda antropotsentrik burilishning yuzaga kelishi nima bilan bog‘liq?
2. Antropotsentrizm termini qanday tushunchani anglatadi?

3. Qaysi tilshunos olimlar ishlarida til tizimi shaxs omili bilan bog‘liqlikda tadqiq etilgan?
4. Bugungi kunda lisoniy faoliyat bajaruvchisi bo‘lgan shaxs omili tilshunoslikning qaysi sohalarida o‘rganilmoqda?
5. O‘zbek tilshunosligida matn antropotsentrik paradigma asosida tahlil etilgan qanday ishlarni bilasiz?
6. Antropotsentrik paradigma asosida tilshunoslikda qanday yo‘nalishlar shakllandi? Bugungi kunda lisoniy faoliyat bajaruvchisi bo‘lgan shaxs omili tilshunoslikning qaysi sohalarida o‘rganilmoqda?
7. O‘zbek tilshunosligida matn antropotsentrik paradigma asosida tahlil etilgan qanday ishlarni bilasiz?
8. Antropotsentrik paradigma asosida tilshunoslikda qanday yo‘nalishlar shakllandi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bublitz W. Englische Pragmatik. Eine Einfuhrung. - Berlin, 2001.
2. Chafe W. Discourse, consciousness and time. -Chicago, 1994. - 311 p.
3. Chomsky N. New Horizons in the study of Language and Mind. –Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000.
4. Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 35-39.
5. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
6. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.
7. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-220.

8. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – №3. – Б. 19-24.
9. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 3-8.
10. Нишанов В.К. Феномен понимания: когнитивный анализ. – Фрунзе: Илим, 1990. – 228 с.
11. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.

2 - AMALIY MASHG‘ULOT:

SOTSIOLINGVISTIKA, UNING ASOSIY

TUSHUNCHALARI, BU BORADAGI ILMIY IZLANISHLAR

Ishdan maqsad: Sotsiolingvistika, lingvopersonologiya bo‘yicha bilimlarni rivojlantirish, sotsiolingvistik, lingvopersonologik tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish (savol-javob, mashqlar ishlash, munozara, suhbat, kichik guruhlarda ishlash).

TOPSHIRIQLAR MAZMUNI

1-topshiriq. Ushbu savollarga javob bering.

1. Sotsiolingvistika haqida nimalarni bilasiz?
2. Sotsiolingvistikaning manbalarini sanang
3. Sotsiolingvistikaning fan sifatidagi mavqeyi qanday?
4. Sotsiolingvistikaning obyekti nima?
5. Sotsiolingvistikaning predmeti nima?
6. Dunyo tilshunosligida pragmalingvistika, diskursiv tahlil, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya kabi sohalarning yuzaga kelishi va rivojlanishi matn yaratilishi hodisasida qanday o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga olib keldi?
7. Matn tahliliga qanday nuqtai nazardan yondashish bugungi tilshunoslikning etakchi yo‘nalishlaridan biriga aylandi?

8. “Har qanday matn ortida lisoniy tizimlarni egallagan muayyan shaxs turadi” degan fikrni qaysi rus tilshunos olimi alohida ta’kidlagan?
9. Matn tadqiqiga oid ishlarda uni yaratuvchi shaxsga e’tiborning qaratilishi dastlab qaysi yo‘nalishidagi tadqiqotlarda ko‘zga tashlangan?
10. “Inson aqlini, insonning o‘zidan, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo‘lmaydi”, degan fikrlar qaysi rus tilshunos olimi tomonidan e’tirof etilgan?
11. Qaysi asosiy tushuncha psixolingvistika, etnolingvistika, sotsiolingvistika, kognitalingvistika, pragmalingvistika, ontolingvistika kabi lingvistik yo‘nalishlarni tutashtirib turgan birlashtiruvchi tushunchaga aylandi?
12. Tilshunoslikda tildan foydalanuvchi, unga o‘z ta’sirini o‘tkazuvchi shaxs tushunchasiga nisbatan qanday termin qo‘llanmoqda?
13. Lingvopersonologiya yo‘nalishining asosiy tushunchalaridan biri nima?
14. Shaxs haqidagi ta’limot, ya’ni personologiyani shakllantirish g‘oyasi ilk bor qaysi tilshunos tomonidan qo‘llanilgan?
15. Nechanchi asrdan boshlab lingvopersonologiyaning tayanch tushunchalari, terminologik apparati, tadqiq usullari ishlana boshlandi?
16. Lingvopersonologiyada induktiv metod qanday yondashuvni anglatadi?
17. Olamning lisoniy manzarasi tahlilida qaysi masalani o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi?
18. Tilni o‘rganishga lingvopersonologik aspektda yondashuv til birliklarini uning qay holatda o‘rganishga imkon qoldirmaydi?
19. Lingvopersonologiyaning maqsadi nimadan iborat?
20. Lingvopersonologik tadqiqot obyekti sifatida kimlarning nutqi olinishi mumkin?
21. Lingvopersonologiyaning tadqiq obyekti vazifasini nima bajaradi?
22. XX asrda lisoniy shaxs tushunchasi ilk bor kimlarning asarlarida kuzatiladi?
23. lisoniy shaxs strukturasi verbal-semantik daraja qanday tavsiflashni ko‘zda tutadi?
24. Qanday g‘oyalar psixologik assotsiatsiya sanaladi?

25. Rus tilshunosi R.I.Galperinning fikriga ko‘ra qog‘ozga yozilib, hali o‘qilmagan matn qanday matn deyiladi?

2-topshiriq. Qiyidagi tushunchalarni izohlang.

Hududiy dialektlar –

Sotsiolekt –

Jargon –

Argo –

Sleng –

Koyne –

So‘zlashuv tili –

Interferensiya –

Diglossiya –

3-topshiriq. Test.

1. Shaxs haqidagi ta’limot, ya’ni personologiyani shakllantirish g‘oyasini ilk bor qaysi tadqiqotchi olim ilgari surgan edi.
 - A. N. S. Trubetskoy
 - B. Y.E.Proxov
 - C. V.V.Vinogradov
2. Tilshunoslikda kim o‘quvchi bolalar shaxsi tipologiyasini yaratgan va o‘quvchilarning tavsif bilan cheklanuvchi, kuzatuvchi, his qiluvchi, olim (rasmiy) kabi tiplarini farqlagan.
 - A. N. S. Trubetskoy
 - B. Y.E.Proxov
 - C. P.O.Afanasev
3. Qaysi tilshunos lingvopersonologik tadqiqotlarning ikki aspekti: personologik o‘lchovdagi lingvistika va lingvistik o‘lchovdagi personologiyani ajratdi.
 - A. V.A.Maslova
 - B. N. V. Melnik

- C. P.O.Afanasev
4. G.I.Bogina lingvopersonologiya sohasiga uch parametr (til ko‘nikmalari-fonetik, leksik, grammatik qoidalari)ni ko‘paytirish yo‘li bilan qancha komponentlarni kiritadi?
- A. 60 ga yaqin
B. 40 ta
C. 20 ga yaqin
5. “Asadbeklarimg menga qulluq qilib kelsin. Istasam, oldiga bir burda non qo‘yaman, istasam, suyak tashlayman”. Ushbu jumlar Tohir Malikning “Shaytanat” asarida qaysi qahramon nutqidan olingan?
- A. Salimboyvachcha
B. Xongirey
C. Sadirqimorboz
6. ...U ba’zida o‘zicha: “Bunaqa qo‘rqib kutgandan urib yuborganlari yaxshi edi”, deb qo‘yardi. Ushbu jumla qaysi asar qahramoniga tegishli?
- A. “O‘tgan kunlar” asarida Oftoboyim
B. “Shaytanat” asarida Manzura
C. “Kecha va kunduz” asarida Qurvonbibi
7. ...Mana ko‘ring, mana shu g‘o‘zalarga shira tushgan....Ushbu jumla qaysi kasb egalariga tegishli?
- A. agronom nutqiga
B. shifokor nutqiga
C. sotuvchi nutqiga
8. “-Qani, beriroq kel-chi, -dedi... barmog‘i bilan jurnaldagi bahoni ko‘rsatib,-bu baholarni kim qo‘ydi?” Ushbu jumla qaysi asardan va qaysi qahramon nutqidan olingan?
- A. Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asarida Solih Maxdum
B. Xudoyberdi To‘xtaboevning “Sariq devni minib” asarida Otajon Azizovich
C. Habibulla Qodiriyning “Otam haqida” asaridan

4-topshiriq. Tarqatma materiallar bilan ishlash.

1-tarqatma

- 1) *Antropotsentrizm* so‘zi qaysi tildan olingan va lug‘aviy ma‘nosi nima?
- 2) *Antropotsentrizm* termini dastlab qanday g‘oyaga nisbatan qo‘llangan.
- 3) O‘zbek tilshunosligida antropotsentrik yo‘nalishdagi qanday til til sohalari mavjud?

2-tarqatma

- 1) “Har qanday matn ortida lisoniy tizimlarni egallagan muayyan shaxs turadi” degan fikrni izohlashga harakat qiling?
- 2) Matn tadqiqida so‘zlovchi – matn – tinglovchi (matn muallifi – matn – retsipient) dan iborat uchlik deganda nima nazarda tutilgan?
- 3) Tilshunos olim Sh.Safarovning antropotsentrik paradigmaning yuzaga kelishi haqidagi fikrlarini qanday tushundingiz?

3-tarqatma

- 1) S.Dovlatov “inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi” deganda nimani nazarda tutadi?
- 2) Bugungi kunda lisoniy faoliyat bajaruvchisi bo‘lgan shaxs omilini o‘rganayotgan tilshunoslik sohalari qaysilar?
- 3) Tilshunoslikka “til egasi” kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda qanday tushunchalarning yanada faollashishini taqozo etdi.

4-tarqatma

- 1) Struktur tilshunoslikdagi “inson faktori” tushunchasi bilan pragmatolingvistik talqindagi “inson faktori” tushunchasi nimasi bilan farqlanadi.
- 2) Shaxs haqidagi ta’limot, ya’ni personologiyani shakllantirish g‘oyasini ilk bor N. S. Trubetskoy ilgari surgan edi. Uningcha lingvopersonologiya....
- 3) Lisoniy shaxs va uning konsepsiyasini aniqlashga turlicha yondashuv, yuzaga kelgan variativlik *lisoniy shaxs fenomenining* mavjud tadqiq metodlarini tizimlashtirishni taqozo etadi. Fikringizni bildiring?

5-tarqatma

- 1) Lingvopersonologiyada induktiv metod nimani anglatadi?

- 2) Tilni o‘rganishga lingvopersonologik aspektda yondashuv til birliklarini uning egasidan ayri holda o‘rganishga imkon qoldirmaydi. Mazkur fikrni izohlang.
- 3) Lingvopersonologiyaning sotsiolingvistika, psixolingvistika, gender lingvistikasi bilan bir nuqtada kesishgan ko‘rinishiga o‘zbek badiiy asarlaridan parchalar keltiring.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Konsept nima?
2. Freym nima?
3. Konseptosferaga ta’rif bering
4. Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlarini ayting.
5. Lingvokulturologik tadqiqotlarda asosan qaysi masalalarni tadqiq etilgan?
6. Lingvokulturologiyaning obyektini nimadan iborat?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
2. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2008. – 159 б.
3. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (Перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. – М., 1990. – С 387-415.
4. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-220.
5. Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – №3. – Б. 19-24.
6. Нишанов В.К. Феномен понимания: когнитивный анализ. – Фрунзе: Илим, 1990. – 228 с.

12. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.
13. Курбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.

3 - AMALIY MASHG'ULOT:

TIL SIYOSATI VA LISONIY VAZIYATLAR.

O'ZBEKISTONDAGI TIL SIYOSATINI DAVRLASHTIRISH

Ishdan maqsad: Til siyosati va lisoniy vaziyatlarni, sho'rolar davridagi til siyosatini, Mustaqillik davridagi til siyosatini tahlil qila olish, O'zbekistondagi til siyosatini davrlashtira olish ko'nikmasini shakllantirish (savol-javob, mashqlar ishlash, munozara, suhbat, kichik guruhlarda ishlash).

TOPSHIRIQLAR MAZMUNI

1-topshiriq. Ushbu savollarga javob bering.

1. "Til siyosati" tushunchasiga ta'rif bering.
2. Ichki til siyosati nima?
3. Tashqi til siyosati nima?
4. V.A.Avroringa ko'ra, til siyosatining bevosita obyektini nima?
5. Til siyosati haqida U.Brayt qanday fikr bildiradi?
6. "Tilni planlashtirish" terminini kim iste'molga kiritdi? U nima?
7. Tilni planlashtirish muammolariga yechim izlash jarayoni bosqichlarini sanang.
8. Tilni planlashtirish qanday muammolarni bartaraf etishga imkon beradi?
9. Lisoniy vaziyat deganda nimani tushunasiz?
10. C.A.Ferguson lisoniy vaziyatni qanday ta'riflaydi?
11. Nima uchun "lisoniy vaziyat" tushunchasi katta til hamjamiyatlariga nisbatan qo'llaniladi?

2-topshiriq. Qiyidagi fikrlarni to'ldiring.

- dunyo miqiyosida o‘zbek tilida gaplashuvchilarning umumiy soni ... millionga yetadi;
- Vikipediya ma’lumotlariga ko‘ra, o‘zbek tili so‘zlashuvchilar soni bo‘yicha dunyoda ... -o‘rinda turadi.
- O‘zbek tili davlat tili maqomiga ega bo‘lgan ... ta tildan biridir. Holbuki, dunyoda bunday yuksak maqomga ega bo‘lmagan, ammo yuz millionlab kishilar so‘zlashadigan tillar ham bor.
- Tojikistonda va Qirg‘izistonda o‘zbeklar tub millat vakillaridan keyingi o‘rinda turadi.
- Afg‘onistonda esa o‘zbek tili ... rasmiy til sanaladi.
- ... da o‘zbek tiliga “Davlat tili” maqomi berildi.
- ... da O‘zбекистон Respublikasi Prezidentining PF-5850sonli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilindi.
- ... da O‘zбекистон Respublikasi Prezidentining “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilindi.

3-topshiriq. O‘zbekistonda Mustaqillik yillaridagi til siyosati haqida taqdimot tayyorlang.

4-topshiriq. Sho‘rolar davri til siyosatining o‘ziga xosligi va uning oqibatlari haqida davra suhbat.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Sotsiolingvistikaning predmeti nima?
2. Argo, jargon, slengning o‘ziga xos xususiyatlarini ayting va misollar bilan izohlang.
3. “Diglossiya” termini ilmiy muomalaga kim tomonidan va qachon kiritilgan?
4. Tilshunoslikda xalqaro “bilingvizm” va uning muqobili bo‘lgan “ikki tillilik” (zullisonayn) terminlarini qiyoslang.
5. Ikki tillilik va ko‘p tillilik keng muomalada bo‘lgan davlatlarni sanang.

6. Diglossiyaning muhim shartini ayting.
7. Interferensiya nima?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. English Associative Thesaurus [Электронный ресурс]. URL: <http://www.thesaurus.ru/dict/dict.php>.
2. The Associative Thesaurus of English (ATHAЯ) (Ed.: Kiss, G., Armstrong C., Milroy, R.) Univ. Of Edinb., 1972.
3. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎЗМУ, 2008. –Б.64.
4. Джамбаева Ж.А. Ассоциативный эксперимент: методологические основы // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. 2013. -№1. -С. 19.
5. Дмитрюк Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь. Шымкент - М., 1998. - 245 с.
6. Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар. III жилд. - Тошкент: Akademhashr, – Б. 98.
7. Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т. I. От стимула к реакции: Ок. 7000 стимулов / Ю.Н. Караулов и др. - М.: АСТ-Астрель, 2002. -784 с.
8. Слобин Д., Грин Дж.. Психолингвистика. – М., 1976. – С.141.
9. Худойберганова Д. Ўзбек тилида матннинг антропоцентрик тадқиқи (матн яратилиши ва мазмуний идроки мисолида): Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2015. – Б. 109.

4-AMALIY MASHG‘ULOT:

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA ANTROPOTSENTRIK
YO‘NALISHDA BAJARILGAN ILMIY ISHLAR TAHLILI**

Ishdan maqsad: Tilga antroposentrik yondashuvning mohiyati bo‘yicha bilimlarni rivojlantirish, antroposentrik tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish,

sotsiolingvistik metodlarni to‘g‘ri qo‘llay olish (savol-javob, mashqlar ishlash, munozara, suhbat, kichik guruhlarda ishlash).

Tayanch tushunchalar: paradigma, ilmiy paradigma, qiyosiy-tarixiy paradigma, sistem-struktur paradigma, antropotsentrik paradigma, lingvistik semantika, til sohibi, immanent, tilning o‘zida

TOPSHIRIQLAR MAZMUNI

1-topshiriq. Ushbu savollarga javob bering.

1. Ilmiy paradigmaga ta’rif bering.
2. Ilmiy paradigma qachon va kim tomonidan muomalaga kiritilgan?
3. Tilshunoslikda qanday paradigmalar mavjud?
4. Antropotsentrik paradigmaning boshqa paradigmalardan farqi nima?
5. Tilshunoslikda antropotsentrik paradigma qachon shakllandi?
6. Tilshunoslikda antropotsentrik burilishning yuzaga kelishi nima bilan bog‘liq?
7. *Antropotsentrizm* termini qanday tushunchani anglatadi?
8. Sotsiolingvistikadagi mavjud metodlarni qanday turlarga ajratish mumkin?
9. Sotsiolingvistlar ma’lumot to‘plashda ko‘proq qaysi metodlardan foydalanadilar?
10. Sotsiolingvistik kuzatuv olib borayotgan tadqiqotchi nimalarga e’tibor qaratishi zarur?

2-topshiriq. Antoposentrik tilshunoslikning asosiy yo‘nalishlariga tavsif bering:

- Kognitiv tilshunoslik
- Lingvokulturologiya
- Psixolingvistika
- Pragmalingvistika
- Sotsiolingvistika
- Etnolingvistika
- Neyrolingvistika

3-topshiriq. Quyidagi ilmiy tadqiqotlarning mualliflarini aniqlang.

- ... “O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi,
- ... “Kognitiv tilshunoslik” nomli monografiyasi,
- ... “Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada?” nomli maqolasi,
- ... “O‘zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi” nomli dissertatsiyasi,
- ... “O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi,
- ... “Pragmalingvistika” nomli monografiyasi,
- ... “O‘xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli” nomli maqolasi,
- ... “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” sarlavhasi bilan e‘lon qilingan maqolasi,
- ... “Til tilsimi tadqiqi” nomli monografiyasi,
- ... “O‘zbek bolalar nutqi leksikasining sotsiopsixolingvistik tadqiqi” nomli dissertatsiyasi,
- ... “O‘zbek tilida matnning antropotsentrik tadqiqi (matn yaratilishi va mazmuniy idroki misolida)” nomli dissertatsiyasi

4-topshiriq. Tinglovchilarning nutqiy materiallarini tahlil qilib, ularning sotsiolingvistik xususiyatlarini aniqlang.

5-topshiriq. Testni yeching va javoblarni tahlil qiling.

1. Ilmiy paradigma nima?
 - A) inglizcha “obyekt”
 - B) yunoncha “misol, namuna”
 - C) ruscha “ideya”
 - D) yunoncha “metodika”
2. Tilshunoslikda ilmiy paradigmalar necha turga bo‘linadi?
 - A) 3 ga: til strukturasi, til tizimi, til oilasi
 - B) 2 ga: qiyosiy-tarixiy, til oilasi
 - C) 3 ga: qiyosiy-tarixiy, tizimli-strukturaviy, antropotsentrik
 - D) 3ga: antropotsentrik, til oilasi, tizimli-strukturaviy

3. “Ilmiy paradigma” termini nechanchi yilda muomalaga kiritilgan?
 - A) 1962-yilda
 - B) 1960-yilda
 - C) 1965-yilda
 - D) 1970-yilda
4. “Ilmiy paradigma” termini kim tomonidan muomalaga kiritilgan?
 - A) Boduen de Kurtene
 - B) F.de Sossyur
 - C) V.A. Maslova
 - D) T. Kun
5. Tilshunoslikdagi ilk ilmiy paradigma qaysi?
 - A) tizimli-strukturaviy
 - B) qiyosiy-tarixiy
 - C) antropotsentrik
 - D) egosentrik
6. Tizimli-strukturaviy paradigmada asosiy e’tibor nimaga qaratiladi?
 - A) subyektga
 - B) obyektga
 - C) tizimga
 - D) nutqqa
7. Antropotsentrik paradigmada asosiy e’tibor nimaga qaratiladi?
 - A) tilga
 - B) nutqqa
 - C) subyektga
 - D) obyektga
8. XIX asrning paradigmasi qaysi belgi ostida kechgan?
 - A) tarixiylik belgisi
 - B) strukturalizm belgisi
 - C) ijtimoiylik belgisi
 - D) inqilob belgisi

9. T.Kun paradigmalarning o‘zgarishini nima deb ataydi?
 - A) yangilik
 - B) progress
 - C) regress
 - D) ilmiy inqilob
10. So‘nggi ilmiy paradigmaga qanday kategoriya kiritildi?
 - A) til egasi
 - B) til tizim
 - C) til birliklari
 - D) lisoniy hamjamiyat.

NAZORAT SAVOLLAR:

1. Dunyo tilshunosligida pragmalingvistika, diskursiv tahlil, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya kabi sohalarining yuzaga kelishi va rivojlanishi matn yaratilishi hodisasida qanday o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga olib keldi?
2. “Har qanday matn ortida lisoniy tizimlarni egallagan muayyan shaxs turadi”degan fikrni qaysi rus tilshunos olimi alohida ta’kidlagan?
3. Matn tadqiqiga oid ishlarda uni yaratuvchi shaxsga e’tiborning qaratilishi dastlab qaysi yo‘nalishidagi tadqiqotlarda ko‘zga tashlangan?
4. Tilshunoslikda tildan foydalanuvchi, unga o‘z ta’sirini o‘tkazuvchi shaxs tushunchasiga nisbatan qanday termin qo‘llanmoqda?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бурханов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси (пресуппозицион аспект): Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2008.
2. Кифер Ф. О пресуппозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. - М.:Прогресс, 1978. - С. 337-369.

3. Лутфуллаева Д. *Ўрнига* кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1996. - №5. - Б. 46-48.
4. Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - № 6. - Б. 28-31.
5. Нурмонов А. Кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - № 6. - Б. 42-45.
6. Нурмонов А., Ҳақимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. 2001. - №4. - Б. 56-57.
7. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Самарқанд. - 1994. - 23 б.
8. Раҳимов У. Тагмаъно ва пресуппозиция // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 2005. - № 5. - Б. 29-33.

V. KEYSLAR BANKI

KEYSLAR BANKI

1-Keys. *Faqat, yana, xolos yuklamalari qo‘llangan sodda gaplarning mazmuniy tuzilishi murakkablashdi. Natijada gapda shakl va mazmun nomutanosibligi yuzaga keldi.*

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

- Keysdagi muammoni keltirib chiqargan asosiy sabablarni belgilang (individual va kichik guruhda).
- Faqat, yana, xolos yuklamalari qo‘llangan sodda gaplarda yuzaga kelgan shakliy-mazmuniy nomutanosiblik sababini belgilang (juftliklardagi ish)

2-Keys. Matn talqinida xatolik kelib chiqdi. Matnda qo‘llangan til birliklarining pragmatik ma’nosini e’tiborga olmaslik oqibatida xatolik yuzaga keldi.

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

- Keysdagi muammoni keltirib chiqargan asosiy sabablar va hal etish yo‘llarini jadval asosida izohlang (individual va kichik guruhda).

Muammo turi	Kelib chiqish sabablari	Hal etish yo‘llari

VI. GLOSSARIY

GLOSSARIY

Termin	O'zbek tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
Paradigma	o'z tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega bo'lgan, mushtarak ilmiy va falsafiy g'oyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlar tomonidan qo'llaniladigan o'ziga xos metodlar va usullar yig'indisi.	a set of specific methods and techniques used by a particular scientific or philosophical community that has its own research activities and object, combined with common scientific and philosophical ideas.
Antroposentrik paradigma	tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan subyektga o'zgarishi, yo'naltirilishi, ya'ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishi. Bunda asosiy e'tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya'ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratiladi. Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o'zini bilish, o'zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o'rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalolingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi.	the transformation of researchers' interests from object to subject, that is, the analysis of man in language and language in man. The focus is on the performer of the speech activity, the speaker who composes and understands the language. From the point of view of the anthropocentric paradigm, man knows the world through his self-knowledge, his theoretical and practical activity. In modern linguistics, the study of language systems from an anthropocentric point of view is mainly carried out in the field of linguistic semantics, cognitive linguistics, psycholinguistics, pragmalinguistics, and linguoculturology.
Antropotsentirizm	(grek. anthropos - odam lot. sentrum - markaz). Tilshunoslikda: tilga inson omili nuqtai nazaridan yondashish.	(Greek anthropos - man lot. sentrum - center). In linguistics: an approach to

		language in terms of the human factor.
Etnopsixolingvistika	nutqiy faoliyatda muayyan an’analar bilan bog‘liq muomala elementlarining qanday paydo bo‘lishini, turli til egalarining verbal va nonverbal muloqotidagi farqlarni o‘rganuvchi tilshunoslik yo‘nalishi.	a branch of linguistics that studies how behavioral elements associated with certain traditions emerge in speech activity, and the differences in verbal and nonverbal communication between different language speakers.
Sistem tilshunoslik	tilni tizim sifatida o‘rganuvchi ilmiy paradigma.	a scientific paradigm that studies language as a system.
Kognitiv tilshunoslik	(lot. cognitio – bilim) Til birliklarining axborotni qayta ishlashdagi rolini nutq yaratilishi va idrok etilishi nuqtai nazaridan o‘rganuvchi fanlararo soha. Bunda nutq yaratuvchi va uni idrok etuvchi sub’ektlarga axborotni qayta ishlovchi tizim sifatida qaraladi. Kognitiv tilshunoslik til va ong munosabatini, olamni konseptuallashtirish va kategoriyalashtirish, bilish jarayonlarida va tajribalarni umumlashtirishda tilning o‘rni kabi masalalarni tadqiq etadi.	(lat. cognitio - knowledge) An interdisciplinary field that studies the role of language units in the processing of information in terms of speech creation and perception. In this case, the subjects that create and perceive speech are considered as a system that processes information. Cognitive linguistics studies issues such as the relationship between language and consciousness, the conceptualization and categorization of the world, and the role of language in cognitive processes and generalizations of experiences.
Konsept	lotin tilidagi conceptus «tushuncha» so‘zining kalkasidir. Rus tilshunosligida konsept tushunchasi XX	The Latin conceptus is a shield of the word "concept." The concept of concept in Russian linguistics was

	<p>asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. Ushbu termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillariga qadar tushuncha so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa, bugungi kunga kelib uning izohi tushuncha terminiga nisbatan kengayganini ko'rish mumkin. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o'zaro farqlanadi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi.</p>	<p>introduced into scientific circulation in the first quarter of the twentieth century by the philosopher S. Askoldov. While the term was used in linguistics as a synonym for the word concept until the 1980s, it can be seen that its definition has expanded to include the term concept today. The concept is two-sided. On the one hand, culture enters the mental world of a person in the form of a concept, on the other hand, a person enters a culture through a concept and sometimes influences it. The interpretation of the concept differs in cognitive linguistics, linguoculturology, and literary studies. The concept as a linguocultural unit reflects the specifics of a culture.</p>
<p>Geshtalt</p>	<p>nemischa so'z bo'lib, u "obraz, tuzilma, yaxlit shakl" ma'nolarini anglatadi. Geshtalt yaxlit obraz hisoblanadi, ya'ni biron bir obyektни butunicha idrok qilinishi geshtalt, deb tushuniladi. Geshtaltlar konseptual bog'lanishlar</p>	<p>is a German word that means "image, structure, whole form." Gestalt is a holistic image, that is, a complete perception of any object is understood as gestalt. Gestalts are conceptual connections that are the</p>

	bo'lib, ular inson psixikasining botiniga tegishli bo'lgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.	essence of universal ideas that belong to the heart of the human psyche and lie outside the categories of natural language.
Madaniy kodlar	Muayyan madaniy mazmuni shartli, ramziy va kodlangan tarzda ifodalovchi moddiy yoki ideal belgilar tizimi	A system of material or ideal symbols that express a particular cultural content in a conditional, symbolic, and coded way
Lingvomadaniy konsept	Ma'naviy qadriyatlarga yo'naltirilgan, lisoniy ifodaga ega bo'lgan va etnomadaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan jamoa ongi birligi	A unit of community consciousness focused on spiritual values, linguistic and ethnocultural identity
Sotsiolingvistika	tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo'lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liqligini o'rganadigan sohasi. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog'liq nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, sotsiolingvistika tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy	a branch of linguistics that studies language and its relation to existing social conditions. Social conditions are a set of external conditions in which the current language develops: the society of people who use the language, the social structure of the society, the age, social status, culture and education of language speakers, differences between places of residence, as well as their speech. differences in behavior are understood. Thus, sociolinguistics is a branch of linguistics that studies the role of language in society, its social nature, social functions, the mechanism of influence of social factors on language.

	omillarning tilga bo‘lgan ta’sir mexanizmi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasidir.	
Aralash bilingvizm	nutq analizi va sintezining yagona mexanizmini nazarda tutadi, birga mavjud bo‘lgan tillar esa faqat ustki struktura darajasida farqlanadi.	implies a single mechanism of speech analysis and synthesis, and coexisting languages differ only at the level of superstructure.
Bilingvizm	(ikki tillilik) – ikki tilda erkin fikrlasha olish, ikki tilni bir xilda egallash.	(bilingualism) - the ability to think freely in two languages, to speak two languages at the same time.
Diaxron sotsiolingvistika	diaxronnaya sotsiolingvistika – history sotsiolinguistics - til rivojlanishining jamiyat rivojlanishi bilan aloqasini tavsiflovchi jarayonlarni, ya’ni til tarixini xalq tarixi bilan bog‘lab o‘rganuvchi sotsiolingvistik tadqiqotlar yo‘nalishi.	diachronic sociolinguistics - history sotsiolinguistics - a branch of sociolinguistic research that studies the processes that characterize the relationship of language development with the development of society, that is, the history of language in relation to the history of the people.
Diglossiya	bir milliy tilning turli subkodlarida gapira olish, sharoit va muloqot doirasiga bog‘liq holda, tilning bir subkodidan ikkinchi bir subkodiga ko‘chish, bir til doirasidagi turli uslublardan foydalana olish. “Diglossiya” termini nafaqat bir milliy tilning turli subkodlarida gapirish, balki turli tillarni bilish va ularni muloqot vaziyatiga ko‘ra galma-gal	to be able to speak in different subcodes of one national language, to move from one subcode of a language to another, depending on the context and scope of communication, to be able to use different methods within one language. The term "diglossia" can mean not only speaking different subcodes of the same national language, but also knowing different

	qo'llay olishni ham anglatishi mumkin.	languages and being able to use them alternately depending on the communication situation.
Substansiya	(lot. "mohiyat") atamasi falsafada antik davrlardan buyon ishlatiladi. Lekin falsafa tarixida bu atama xilma-xil tushunchalarni ifodalash uchun qo'llanildi. Antik davr filosoflari substansiya atamasi ostida olamdagi barcha narsa va hodisalarning asosini tashkil etadigan moddiy yoki ruhiy birlamchi narsani tushunadilar	The term substance (lat. "Essence") has been used in philosophy since ancient times. But in the history of philosophy, the term has been used to refer to a variety of concepts. Under the term substance, the philosophers of antiquity understood the material or spiritual primary that underlies all things and phenomena in the universe.
Paradigma	o'z tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega bo'lgan, mushtarak ilmiy va falsafiy g'oyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlar tomonidan qo'llaniladigan o'ziga xos metodlar va usullar yig'indisi.	A paradigm is a set of specific methods and techniques used by a particular scientific or philosophical community that have their own research activities and objects, combined with common scientific and philosophical ideas.
Antroposentrik paradigma	tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan subyektga o'zgarishi, yo'naltirilishi, ya'ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishi. Bunda asosiy e'tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya'ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratiladi. Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o'zini bilish, o'zining	the transformation of researchers' interests from object to subject, that is, the analysis of man in language and language in man. The focus is on the performer of the speech activity, the speaker who composes and understands the language. From the point of view of the anthropocentric paradigm,

	nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o‘rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalolingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi.	man knows the world through his self-knowledge, his theoretical and practical activity. In modern linguistics, the study of language systems from an anthropocentric point of view is mainly carried out in the field of linguistic semantics, cognitive linguistics, psycholinguistics, pragmalinguistics, and linguoculturology.
Antropotsentirizm	(grek. anthropos - odam + lot. sentrum - markaz). Tilshunoslikda: tilga inson omili nuqtai nazaridan yondashish	(Greek anthropos - man + lot. sentrum - center). In linguistics: an approach to language in terms of the human factor
Etnopsixolingvistika	nutqiy faoliyatda muayyan an‘analar bilan bog‘liq muomala elementlarining qanday paydo bo‘lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o‘rganuvchi tilshunoslik yo‘nalishi.	a branch of linguistics that studies how behavioral elements associated with certain traditions emerge in speech activity, and the differences in verbal and nonverbal communication between different language speakers.
Kognitiv tilshunoslik	(lot. cognitio – bilim) Til birliklarining axborotni qayta ishlashdagi rolini nutq yaratilishi va idrok etilishi nuqtai nazaridan o‘rganuvchi fanlararo soha. Bunda nutq yaratuvchi va uni idrok etuvchi sub‘ektlarga axborotni qayta ishlovchi tizim sifatida qaraladi. Kognitiv tilshunoslik til va ong munosabatini, olamni konseptuallashtirish va	(lat. cognitio - knowledge) An interdisciplinary field that studies the role of language units in the processing of information in terms of speech creation and perception. In this case, the subjects that create and perceive speech are considered as a system that processes information. Cognitive linguistics studies

	<p>kategoriyalashtirish, bilish jarayonlarida va tajribalarni umumlashtirishda tilning o‘rni kabi masalalarni tadqiq etadi.</p>	<p>issues such as the relationship between language and consciousness, the conceptualization and categorization of the world, and the role of language in cognitive processes and generalizations of experiences.</p>
<p>Konsept</p>	<p>lotin tilidagi conceptus «tushuncha» so‘zining kalkasidir. Rus tilshunosligida konsept tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. Ushbu termin tilshunoslikda o‘tgan asrning 80-yillariga qadar tushuncha so‘ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib uning izohi tushuncha terminiga nisbatan kengayganini ko‘rish mumkin. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko‘rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba‘zan unga ta‘sir ko‘rsatadi. Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o‘zaro farqlanadi. Konsept</p>	<p>The Latin conceptus is a shield of the word "concept." The concept of concept in Russian linguistics was introduced into scientific circulation in the first quarter of the twentieth century by the philosopher S. Askoldov. While the term was used in linguistics as a synonym for the word concept until the 1980s, it can be seen that its definition has expanded to include the term concept today. The concept is two-sided. On the one hand, culture enters the mental world of a person in the form of a concept, on the other hand, a person enters a culture through a concept and sometimes influences it. The interpretation of the concept differs in cognitive linguistics, linguoculturology, and literary studies. The concept as a linguocultural unit reflects the specifics of a culture.</p>

	lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi.	
Lingvomadaniy konsept	Ma'naviy qadriyatlarga yo'naltirilgan, lisoniy ifodaga ega bo'lgan va etnomadaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan jamoa ongi birligi	A unit of community consciousness focused on spiritual values, linguistic and ethnocultural identity
Geshtalt	nemischa so'z bo'lib, u "obraz, tuzilma, yaxlit shakl" ma'nolarini anglatadi. Geshtalt yaxlit obraz hisoblanadi, ya'ni biron bir obyektни butunicha idrok qilinishi geshtalt, deb tushuniladi. Geshtaltlar konseptual bog'lanishlar bo'lib, ular inson psixikasining botiniga tegishli bo'lgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.	is a German word that means "image, structure, whole form." Gestalt is a holistic image, that is, a complete perception of any object is understood as gestalt. Gestalts are conceptual connections that are the essence of universal ideas that belong to the heart of the human psyche and lie outside the categories of natural language.
Madaniy kodlar	Muayyan madaniy mazmuni shartli, ramziy va kodlangan tarzda ifodalovchi moddiy yoki ideal belgilar tizimi	A system of material or ideal symbols that express a particular cultural content in a conditional, symbolic, and coded way
Koynе	aholi turli guruhlarining ijtimoiy va lisoniy aloqalari jarayonida shakllangan dialektlararo og'zaki muloqot vositasi.	a means of inter-dialectal oral communication formed in the process of social and linguistic communication of different groups of the population.
Sinxron	til va jamiyat aloqalariga	explores the relationships and

sotsiolingvistika	tegishli munosabatlar va jarayonlarni o'rganadi. Munosabatlar bu aloqalarning statikasini, jarayonlar esa ularning dinamikasini ifodalaydi.	processes involved in language and social relations. Relationships represent the statics of these relationships, and processes represent their dynamics.
Sotsiolekt	umumiy ijtimoiy xususiyatlariga ko'ra birlashgan ayrim guruhlarining lisoniy ehtiyojlarini qondirish uchun nutq amaliyotida ishlab chiqilgan til shakli.	a form of language developed in speech practice to meet the linguistic needs of individual groups united by common social characteristics.
Pretsedent birliklar	muayyan til sohiblariga yaxshi tanish bo'lgan va ularning lisoniy xotirasida saqlanadigan, nutqiy faoliyatda qayta-qayta murojaat qilinadigan shaxs nomlari, barqaror so'z birikmalari, jumlar hamda matnlardir.	names of individuals, stable phrases, sentences, and texts that are familiar to certain language speakers and are stored in their linguistic memory and are frequently referenced in speech activities.
Diskurs	(fr. Diskours – nutq, harakat) termini tilshunoslikda bir necha xil ma'noda talqin qilinadi. Bu termin dastlab bog'lanma matn tushunchasini ifodalagan bo'lsa, keyinchalik suhbat, dialog tushunchalariga nisbatan ham qo'llanila boshladi. Mazkur termin ostida hozirgi kunda o'zida nolisoniy, xususan, psixologik, ijtimoiy va shaxs ongi bilan bog'liq omillarni mujassam etgan nutq tuzilmasini tushunish tendensiyasi ustuvorlik qilmoqda.	(fr. Discours - speech, action) The term is interpreted in linguistics in several different senses. The term was originally used to refer to the concept of a link text, but later to the concept of dialogue. The term is now dominated by the tendency to understand the structure of speech, which includes non-linguistic, in particular, psychological, social and personal factors.

Aralash bilingvizm	nutq analizi va sintezining yagona mexanizmini nazarda tutadi, birga mavjud bo'lgan tillar esa faqat ustki struktura darajasida farqlanadi.	implies a single mechanism of speech analysis and synthesis, and coexisting languages differ only at the level of superstructure.
Diaxron sotsiolingvistika	til rivojlanishining jamiyat rivojlanishi bilan aloqasini tavsiflovchi jarayonlarni, ya'ni til tarixini xalq tarixi bilan bog'lab o'rganuvchi sotsiolingvistik tadqiqotlar yo'nalishi.	the direction of sociolinguistic research that studies the processes that characterize the relationship of language development with the development of society, that is, the history of language in relation to the history of the people.
Diglossiya	bir milliy tilning turli subkodlarida gapira olish, sharoit va muloqot doirasiga bog'liq holda, tilning bir subkodidan ikkinchi bir subkodiga ko'chish, bir til doirasidagi turli uslublardan foydalana olish. "Diglossiya" termini nafaqat bir milliy tilning turli subkodlarida gapirish, balki turli tillarni bilish va ularni muloqot vaziyatiga ko'ra galma-gal qo'llay olishni ham anglatishi mumkin.	to be able to speak in different subcodes of one national language, to move from one subcode of a language to another, depending on the context and scope of communication, to be able to use different methods within one language. The term "diglossia" can mean not only speaking different subcodes of the same national language, but also knowing different languages and being able to use them alternately depending on the communication situation.
Lingvopersonologiya	har bir til egasining o'ziga xos shaxsiy xususiyatlari uning tilida aks etishi, va shu asnoda har bir so'zlovchi alohida lisoniy shaxs ekanligini tadqiq etadi. SHu nuqtai nazardan, shaxs va	Linguopersonology is the study of how each language's unique personality traits are reflected in its language, and at the same time that each speaker is a separate linguistic entity. From this point of

	tilning o‘zaro munosabati va ularning o‘zaro ta’siri masalasi, inson nutqi orqali uni tushunish, his etishni o‘rganadi.	view, the question of the relationship between the person and the language and their interaction learns to understand and feel it through human speech.
Buyuk shaxslar lingvopersonologiyasi	Evropa lingvopersonologiyasining alohida yo‘nalishi. Unda buyuk shaxslarning “lisoniy shaxsi portreti” yaratiladi va uning lisoniy xususiyatlari asosida shaxsning individual qirralari o‘rganiladi.	A special branch of European linguopersonology. It creates a "linguistic personality portrait" of great personalities and explores the individual aspects of the individual based on his or her linguistic characteristics.
Lisoniy shaxs	lingvopersonologiya yo‘nalishining asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, nutqni yaratuvchi, uni boshqalarga uzatuvchi va idrok etuvchi shaxsni anglatadi.	is one of the basic concepts in the field of linguopersonology, which refers to the person who creates, transmits and perceives speech.

VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажегимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябр “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябр “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябр “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли [Фармони](#).
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил

23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 29 январ “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги атамалар комиссиясининг фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 40-сонли Қарори.

III. Maxsus adabiyotlar:

12. Маҳмудов.Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. – 176 б.
13. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.
14. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik - Toshkent, 2019. – 245 b.
15. Худойберганава Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – 41 б.
16. Худойберганава Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. Монография. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.
17. Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида АЁЛ концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2012. – 24 б.
18. Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникативпрагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2010. – 320 б.
19. Бурханов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиқлар прагматикаси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2008. – 26 б. 9
20. Dadaboyev H., Usmonova Sh. Xorijiy sotsiolingvistika. - Toshkent, 2014.
21. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 285 б.

22. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Academnashr, 2013. – 174 б.
23. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.
24. Гринев-Гриневич С. В., Сорокина Э. А., Скопюк Т. Г. Основы антрополингвистики (к лингвистическим основаниям эволюции мышления): Учебное пособие. М., Издательский центр “Академия”, 2008. 128 с.
25. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
26. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национальнокультурная специфика предложения в английском и узбекском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – 24 с.
27. Chomsky N. New Horizons in the study of Language and Mind. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000.
28. Farzad Sharifian. Cultural Conceptualisations and Language. Amsterdam, Philadelphia 2011.
29. Hudson R.A. Sociolinguistics. - Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2001. - 279 p.
30. Pragmatics in Language Teaching (ed. by K.R.Rose and G. Kasper).Cambride: Cambridge Univ. Press 2001.-386 p.

IV. Elektron ta'lim resurslari

31. <http://lex.uz>
32. <http://edu.uz>
33. <http://ziyonet.uz>
34. <http://natlib.uz>
35. <https://articlekz.com/en/article/23255>

VIII. TAQRIZLAR

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi dotsenti M.Hakimova tomonidan tuzilgan “Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari” nomli fan dasturi va o‘quv-uslubiy majmuaga

TAQRIZ

“Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari” deb nomlangan mazkur fan doirasida zamonaviy o‘zbek tilshunosligida yangi paradigma hisoblangan antropotsentrik tilshunoslikning tilni tadqiq etishdagi o‘ziga xosligi, bu paradigmaning shakllanishi, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, lingvopersonologiya yo‘nalishlari, ularning o‘rganish obyekti, tayanch tushunchalari, dolzarb muammolari haqida ma‘lumot beriladi. Bu fan pedagoglarni zamonaviy tilshunoslik qo‘lga kiritayotgan eng so‘nggi yutuqlar bilan tanishtiradi, ularni til hodisalarini inson omili bilan bog‘lab o‘rganishga o‘rgatadi.

Til tizimini antropotsentrik tadqiq etish tamoyillari, uning tahlil metodlari til materiallarini uning egasidan alohida o‘rganishga yo‘l qo‘ymaydi. Tilga antropotsentrik yondashuv asosida muayyan til egalarining voqelikni idrok etishi, kognitiv bilimi, voqelikni til orqali aks ettirishi, lisoniy qobiliyati, lisoniy xotirasi imkoniyatlari, leksik birliklar zahirasi, matn yaratishi mexanizmi, matnni idrok etishi qobiliyati, til birliklarining milliy-madaniylik belgisi kabi masalalar ochib beriladi. O‘quv fanining asosiy maqsadi tinglovchilarga ayni shu masalalar bo‘yicha nazariy ma‘lumot berish va ularni til hodisalarini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida tadqiq etishga o‘rgatish kerakligini bildiradi. Qayd etilgan mulohazalar “Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari” fani dasturi va o‘quv-uslubiy majmuada belgilangan masalalarning dolzarbligini ko‘rsatadi.

Mazkur fan dasturi hamda o‘quv-uslubiy majmuada til tizimini antropotsentrik tadqiq etish tamoyillarining kognitiv-semantik, lingvokulturologik, sotsiolingvistik yo‘nalishlari bo‘yicha tinglovchilar bilishi va o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan nazariy bilimlar majmui aks etgan. Matnni inson omili bilan tahlil qilish masalalariga ham alohida e‘tibor qaratilgan. Shu bilan birga, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiqi yuzasidan topshiriqlar tizimi bayon etilgan.

Fan dasturi hamda o‘quv-uslubiy majmuada fanni o‘tishda qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, jumladan, “FSMU”, “Blits-surov”, “Tushunchalar tahlili”, “Keys-stadi” kabilar ham taqdim etilgan. Mazkur pedagogik texnologiyalar ta‘lim sifatini oshirishda, nazariy bilimlarni chuqur o‘zlashtirishda yordam berishi shubhasiz.

O‘quv-uslubiy majmuda berilgan nazariy va amaliy masalalar tahlili asosida shuni alohida qayd etish mumkinki, ushbu majmua til tizimini antropotsentrik tadqiq etish tamoyillarining kognitiv-semantik, lingvokulturologik, sotsiolingvistik yo‘nalishlari bo‘yicha ma‘lumot beruvchi yaxlit O‘quv-uslubiy qo‘llanma vazifasini o‘taydi. O‘quv-uslubiy majmuadan ta‘lim jarayonida keng foydalanish mumkin.

M.Hakimova tomonidan tuzilgan “Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari” nomli fan dasturi, o‘quv-uslubiy majmua zamonaviy tilshunoslik xamda o‘qitishning ilg‘or texnologiyalari talablariga to‘liq javob beradi, uni bimalol nashrga tavsiya etish mumkin.

B. Mengliyev

**TDO‘TAU professori,
filologiya fanlari doktori**

**TOSHDO‘TAU HUZURIDAGI PKQTMO TARMOQ MARKAZIDA
O‘QITILADIGAN
“O‘ZBEK TILI FILOLOGIYASI:O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI”
YO‘NALISHI KURSI O‘QUV DASTURIGA
TAQRIZ**

“O‘zbek tili filologiyasi:o‘zbek tilshunosligi” yo‘nalishi o‘z maqsad va vazifalariga ega, albatta. Fanlararo integratsiya, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, o‘qitish va bilim olishda turli metod hamda metodologiyalarni qo‘llash – bu davr talabi sanaladi. “O‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy muammolari”, “Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari”, “Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari:assotsiativ tilshunoslik”, “Semantikaning dolzarb muammolari”, “Til texnologiyasi”, “Lingvokulturologiya” kabi fanlarning dasturga kiritilgani maqsadga muvofiq ekanini ta’kidlash zarur.

Dasturda berilgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, til birliklarini antropotsentrik paradigma asosida tadqiq etish milliy ong va tafakkurning ifodasi bo‘lgan tilimizning jamiyatning eng muhim subyeksi bo‘lgan shaxs bilan aloqador jihatlarini o‘rganishga, ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan ingliz tili, avtomatik tahlil qilish mezonlari va tamoyillari, tillararo munosabatlar tahlili, tabiiy til qonuniyatlarining algoritmik mezonlarini bilishlari, lingvistik bilimlar bazasi, mashina tarjimasida tizimlashtirish masalasi, lingvistik texnologiyalar, sintaktik parsing, kompyuter leksikografiyasi, morfologiyasi, morfologik teglash, korpus lingvistikasi, matnni avtomatik tahrir qilish, mutaxassislik fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, lisoniy qobiliyati, lisoniy xotirasi imkoniyatlari, leksik birliklar zahirasi, matn yaratishi mexanizmi, matnni idrok etishi qobiliyati, o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo‘yicha so‘nggi yutuqlar, til umumiy rivojining, xususan, ma’no taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchlaridan eng qudratlisi dialektik ziddiyat, qarama-qarshiliklarini tahlil qilish, ziddiyat, qarama-qarshilik bilan bir qatorda til va nutq birliklarida xilma-xillik, murakkablik, ko‘ptalqinlilik kabi ma’noviy siljishlar, meyordan chekinishlar, ta’lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta’lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, pedagogik texnologiyalarini amaliyotga keng qo‘llash bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Dasturda har bir modulning qisqacha tavsifi, amaliy mashg‘ulotlarni tashkil qilish bo‘yicha ko‘rsatma va tavsiyalar, malakaviy attestatsiya talablari,

shuningidek, tinglovchilarni eng muhim adabiyotlar bilan tanishtirish uchun yangi ilmiy-nazariy adabiyotlar taqdim etilgan.

Amaliy mashg'ulotlarda tinglovchilar o'quv modullari doirasidagi ijodiy topshiriqlar, keyslar, o'quv loyihalari, texnologik jarayonlar bilan bog'liq vaziyatli masalalar asosida amaliy ishlarni bajarishga yo'naltirilgani katta ahamiyatga ega.

Xullas, mazkur dasurni ta'lim jarayoniga tatbiq etish maqsadga muvofiq, deb hisoblayman.

Filologiya fanlari doktori

S.Normamatov

T.C.
ISTANBUL ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Dil Merkezi Başkanlığı

14.09.2020

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi "O'zbek tili filologiyasi: o'zbek tilshunosligi" yo'nalishi kursi o'quv dasturiga

TAQRIZ

O'zbek tilshunos olimlarining sohaga oid fundamental ilmiy tadqiqotlaridan biz xorijiy mutaxassislar ham istifoda qilamiz, o'rni kelganda ta'lim jarayoniga tatbiq etishga harakat qilamiz. Chunonchi o'zbek tilshunoslik maktabi jahondagi nufusli maktablar qatorida tilga olinishga loyiqdir. Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazida "O'zbek tili filologiyasi: o'zbek tilshunosligi" kursining o'qitilishi diqqatga sazovordir. Dastur doirasida tinglovchilarga taqdim etilayotgan 3 modul asosidagi mavzular ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, o'quv jarayonini samarali ta'lim berish zamonaviy uslublari, pedagogning kreativ komponentligini rivojlantirish, provardida samarali ta'lim berish usullarini qamrab olgan. Dasturning "Pedagogning professional faoliyatidagi innovatsiyalar" deb nomlangan 1-modulida oliy ta'lim muassasalari o'qituvchisining professionaligi, uning boshqaruv mahorati, texnikasi, uslublari, shuningdek, o'qituvchining kasbiy professionaligini oshirish omillariga diqqat qaratilgan. Modul so'ngida tinglovchi onlayn darslarni tashkin etish, kuzatish va tahlil qilish metodikasini o'zlashtirib oladi. 2-modul "Pedagogning axborot va kommunikativ komponentligini rivojlantirish" deb nomlangan. Ushbu modul 2 qismni o'z ichiga olib, 1-qismda raqamli texnologiyalar va ularning didaktik imkoniyatlari, "elektron universitet" va uning xususiyatlari, ta'lim jarayonlarida yangi texnologiyalardan foydalanish kabi mavzularning o'qitilishi ko'zda tutilgan. "Maxsus maqsadlarga yo'naltirilgan ingliz tili" nomli 2-qismda esa tinglovchilarning sohaga oid faol so'zlarni yod olishlari, o'z ilmiy yo'nalishi bo'yicha erkin so'zlab berish va gazetalardagi sohaga oid maqolani o'qib tushunish ko'nikmasiga ega bo'lishiga e'tibor berilgan. Ma'lumki, kursdagi tinglovchi mutaxassislik fanlariga doir qancha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi uning ilmiy va pedagogik faoliyatining shunchalar muvoffaqiyatli va samaradorligini oshirishdagi muhim omildir. Binobarin mazkur o'quv dasturining 3-modulida 6 qismdan iborat sohaga doir mazkur mavzularning keltirilishi maqsadga muvofiqdir. O'zbek tilshunosligining yutuq va muammolari, muammolar yechimiga doir tavsiyalar, ona tili o'qitish metodikasi ta'limida til, shaxs, nutq munosabati, badiiy matnni antoposentrik tahlili, assotsiyativ tilshunoslik kabi mavzular ushbu modulda dolzarb mavzulardandir. Til va tafakkur munosabatlari, til rivojini ta'minlovchi omillar, tillararo ta'sirlashuv, qarindosh va noqarindosh tillarda ma'nodoshlik, shuningdek, kompyuter leksikologiyasi masalalariga ham 3-modulda alohida o'rin ajratilgan. Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi nisbatan yangi fan sohasidir. 3-modulda ushbu fanning obyekti va predmeti, maqsad va vazifalari, fanga doir terminlar va kelajakda yechimini kutayotgan vazifalarga lingvokulturologiya sohasidagi ilmiy-nazariy tadqiqotlar va kelajakda yechimini kutayotgan vazifalarga keng o'rin berilgani asosli va mantiqlidir. Dasturning 4-qismi malakaviy attetsatsiya yo'l-yo'riqlari, bu boradagi ko'rsatma va tavsiyalarga ajratilgan. Dasturda ta'kidlanishicha, mustaqil malaka oshirish paytida pedagoglar pedagogik amaliyotdan o'tadilar. Pedagogik amaliyot davrida o'qituvchi asosiy ish joyi bo'yicha ma'lum kafedraning tajribali ustozlaridan ikkita dars kuzatadilar va tahlil qiladilar hamda kafedra a'zolari ishtirokida bitta ochiq dars o'tib beradilar. Ochiq dars tahlili hamda pedagog tomonidan kuzatilgan dars xulosalari kafedra yig'ilishida muhokama qilinadi va bayonnoma bilan rasmiylashtiriladi. "O'zbek tili filologiyasi: o'zbek tilshunosligi" dasturida to'rt yo'nalishdagi jami 37 adabiyotlar ro'yxati shakllantirilgan. Bu adabiyotlar sohaga tegishli zarur manbalar bo'lib, mazkur o'quv kursining maqsad-vazifalariga to'la muvofiq keladi. Yuqoridagilarni inobatga olib ushbu dasturni ta'lim jarayoniga tayyor dastur deb hisoblaymiz.

Emek USHENMEZ,

filologiya fanlari doktori, Istanbul universiteti professori